

1-2(5-6) 2008

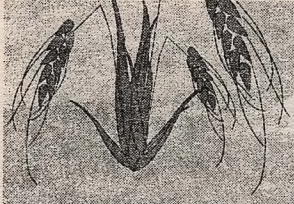
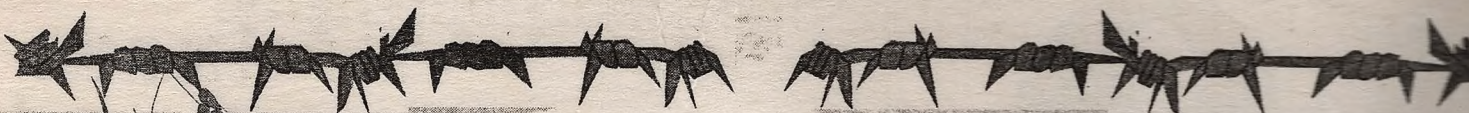
СПАДЩИНА

1932

ЖЕРТВАМ

ГОЛОДОМОРУ

1933

"ЗАКОН О ТРЕХ КОЛОСКАХ"

ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ИСПОЛНИТЕЛЬНЫЙ КОМИТЕТ СССР СОВЕТ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СССР ПОСТАНОВЛЕНИЕ

от 7 августа 1932 года

ОБ ОХРАНЕ ИМУЩЕСТВА ГОСУДАРСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ, КОЛХОЗОВ И КООПЕРАЦИИ И УКРЕПЛЕНИИ ОБЩЕСТВЕННОЙ (СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ) СОБСТВЕННОСТИ

За последнее время участились жалобы рабочих и колхозников на хищения (воровство) грузов на железнодорожном и водном транспорте и хищения (воровство) кооперативного и колхозного имущества со стороны хулиганствующих и вообще противообщественных элементов. Равным образом участились жалобы на насилия и угрозы кулацких элементов в отношении колхозников, не желающих выйти из колхозов и честно и самоотверженно работать за укрепление последних.

Центральный исполнительный комитет и Совет народных комиссаров Союза ССР считают, что общественная собственность (государственная, колхозная, кооперативная) является основой советского строя, она священна и неприкосновенна, люди, покушающиеся на общественную собственность, должны быть рассматриваемы как враги народа, в виду чего решительная борьба с расхитителями общественного имущества является первейшей обязанностью органов советской власти.

Исходя из этих соображений и идя навстречу требованиям рабочих и колхозников, Центральный исполнительный комитет и Совет народных комиссаров Союза ССР постановляют:

I.

1. Приравнять по своему значению грузы на железнодорожном и водном транспорте к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этих грузов.
2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение грузов на железнодорожном и водном транспорте высшую меру социальной защиты - расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией имущества.
3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении грузов на транспорте.

II.

1. Приравнять по своему значению имущество колхозов и кооперативов (урожай на полях, общественные запасы, скот, кооперативные склады и магазины и т.п.) к имуществу государственному и всемерно усилить охрану этого имущества от расхищения.
2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение (воровство) колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты - расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества.
3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III.

1. Повести решительную борьбу с теми противообщественными кулацко-капиталистическими элементами, которые применяют насилия и угрозы или проповедуют применение насилия и угроз к колхозникам с целью заставить последних выйти из колхоза, с целью насильственного разрушения колхоза. Приравнять их преступления к государственным преступлениям.
2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилий и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.
3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Председатель ЦИК Союза ССР
М. КАЛИНИН

Председатель СНК Союза ССР
В. МОЛОТОВ (СКРЯБИН)

Секретарь ЦИК Союза ССР
А. ЕНУКИДЗЕ

Спадщина

1-2 (5-6) 2008

**Науково-популярний краєзнавчий журнал
для вчителів, учнів, студентів, краєзнавців**

Засновник:

відділ культури і туризму
Звенигородської
районної державної адміністрації.
Свідоцтво про державну реєстрацію
ЧС №439 від 26.08.2004

Редколегія:

Н.І.Писар —

начальник відділу культури і туризму
райдержадміністрації.

С.С.Лячинський —

науковий співробітник районного краєз-
навчого музею, член Національної
спілки журналістів України.

О.М.Наріжна —

директор Звенигородського районного
краєзнавчого музею.

Г.П.Петрушевець —

методист райметодкабінету відділу
освіти райдержадміністрації.

О.Р.Рябова —

начальник архівного відділу районної
державної адміністрації.

Т.С.Рябова —

секретар президії районної ради вете-
ранів, член Національної спілки журна-
лістів України.

Редакція:

Редактор **Станіслав Лячинський**.
Відповідальний секретар **Олена Наріжна**.
Літпрацівник **Таміла Рябова**.

Колажі **Андрій Неумитий**.

Редакція працює на
громадських засадах.

Адреса редакції:

Звенигородський районний
краєзнавчий музей ім. Т.Г.Шевченка,
вул. Вячеслава Чорновола, 41,
20200 м.Звенигородка,
Черкаської області.

Здано до набору 10.06.08. Підп. до
друку 11.08.08. Формат 60х84/8. Папір
офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк.
арк. 5,0. Обл. вид. арк. 6. Тираж 1000.
Зам. 511.

Звенигородське комунальне
видавничо-поліграфічне підприємство.
20200, м.Звенигородка,
вул. Дзержинського,28.

ЗМІСТ

Закон України про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні _ 2

**Указ Президента України Про заходи у зв'язку
з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років в Україні** _ 3

О. Наріжна. "Моторшна безодня людського горя і відчаю" _ 4

Голод біля Тікича _ 5

Спогади про Голодомор:

Звенигородка _ 6-8

Багачівка _ 9

Боровикове _ 10

Будище _ 11

Вільховець _ 12-13

Водяники _ 13

Гусакове _ 14-17

Гудзівка _ 18

Кобиляки _ 18-19

Козацьке _ 19-20

Княжа _ 20-21

Майданівка _ 21

Мизинівка _ 22

Моринці _ 22

Неморож _ 23

Озінра _ 23-28

Павлівка _ 28

Пединівка _ 29

Попівка _ 29

Рижанівка _ 30

Ризине _ 30-33

Стара Буда _ 34

Стецівка _ 35-37

Тарасівка _ 38

Чижівка _ 38

Хлипнівка _ 39

Чемериське _ 40

Чижівка _ 40

Чичиркозівка _ 40

Юркове _ 41

Документи _ 44-45

Література _ 46-48

ЗАКОН УКРАЇНИ

Про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні

Верховна Рада України постановляє:

вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні та його наслідків;

шануючи всіх громадян, які пережили цю страшну трагедію в історії українського народу;

усвідомлюючи моральний обов'язок перед минулими та наступними поколіннями українців і визнаючи необхідність відновлення історичної справедливості, утвердження в суспільстві нетерпимості до будь-яких проявів насильства;

відзначаючи, що трагедія голодомору 1932 - 1933 років в Україні офіційно заперечувалася владою СРСР протягом багатьох десятиріч;

засуджуючи злочинні дії тоталітарного режиму СРСР, спрямовані на організацію голодомору, наслідком яких стало знищення мільйонів людей, руйнування соціальних основ українського народу, його вікових традицій, духовної культури і етнічної самобутності;

співчуючи іншим народам колишнього СРСР, які зазнали жертв внаслідок Голодомору;

високо цінуючи солідарність та підтримку міжнародної спільноти у засудженні Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, що відображено в актах парламентів Австралії, Аргентинської Республіки, Республіки Грузія, Естонської Республіки, Італійської Республіки, Канади, Литовської Республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської Республіки, а також у розповсюдженій як офіційний документ 58-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН Спільній заяві з нагоди 70-х роковин Голодомору - Великого голоду 1932 - 1933 років в Україні, яку підписали Аргентинська Республіка, Азербайджанська Республіка, Народна Республіка Бангладеш, Республіка Білорусь, Республіка Бенін, Республіка Боснія і Герцеговина, Республіка Гватемала, Республіка Грузія, Арабська Республіка Єгипет, Ісламська Республіка Іран, Республіка Казахстан, Канада, Держава Катар, Киргизька Республіка, Держава Кувейт, Республіка Македонія, Монголія, Республіка Науру, Королівство Непал, Об'єднані Арабські Емірати, Ісламська Республіка Пакистан, Республіка Перу, Південно-Африканська Республіка, Республіка Корея, Республіка Молдова, Російська Федерація, Королівство Саудівська Аравія, Сирійська Арабська Республіка, Сполучені Штати Америки, Республіка Судан, Республіка Таджикистан, Туркменістан, Демократична Республіка Тимор-Лешті, Республіка Узбекистан, Україна та Ямайка, а також підтримали Австралія, Держава Ізраїль, Республіка Сербія і Чорногорія та 25 держав - членів Європейського Союзу;

виходячи з Рекомендацій парламентських слухань щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 - 1933 років, схвалених Постановою Верховної Ради України від 6 березня 2003 року N 607-IV, та Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932 - 1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року № 789-V, в якому Голодомор визнається актом геноциду українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму, спрямованих на масове знищення частини українського та інших народів колишнього СРСР;

визнаючи Голодомор 1932 - 1933 років в Україні відповідно до Конвенції від 9 грудня 1948 року про запобігання злочину геноциду та покарання за нього як цілеспрямований акт масового знищення людей, приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932 - 1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932 - 1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності українського народу і є протиправним.

Стаття 3. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування відповідно до своїх повноважень зобов'язані: брати участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;

сприяти консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості та культури, поширенню інформації про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні серед громадян України та світової громадськості, забезпечувати вивчення трагедії Голодомору в навчальних закладах України;

вживати заходів щодо увічнення пам'яті жертв та постраждалих від Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, в тому числі спорудження у населених пунктах меморіалів пам'яті та встановлення пам'ятних знаків жертвам Голодомору;

забезпечувати в установленому порядку доступ наукових та громадських установ і організацій, вчених, окремих громадян, які досліджують проблеми Голодомору 1932 - 1933 років в Україні та його наслідки, до архівних та інших матеріалів з питань, що стосуються Голодомору.

Стаття 4. Держава забезпечує умови для проведення досліджень та здійснення заходів з увічнення пам'яті жертв Голодомору 1932 - 1933 років в Україні на основі відповідної загальнодержавної програми, кошти на виконання якої щорічно передбачаються в Державному бюджеті України.

Стаття 5. Прикінцеві положення

1. Цей Закон набирає чинності з дня його опублікування.

2. Кабінету Міністрів України:

1) визначити статус і функції Українського інституту національної пам'яті та забезпечити його утримання за рахунок коштів державного бюджету як спеціального уповноваженого центрального органу виконавчої влади у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу;

2) у тримісячний термін з дня набрання чинності цим Законом:

подати на розгляд Верховної Ради України пропозиції щодо приведення законодавчих актів України у відповідність із цим Законом;

привести свої нормативно-правові акти у відповідність із цим Законом;

забезпечити перегляд і скасування органами виконавчої влади прийнятих ними нормативно-правових актів, що не відповідають цьому Закону;

3) вирішити в установленому порядку за участю Київської міської державної адміністрації питання щодо спорудження у м. Києві до 75-х роковин Голодомору 1932 - 1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні.

Президент України
м. Київ
13 листопада 2006 року
№ 376-V

В. ЮЩЕНКО

Указ Президента України

Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні

З метою забезпечення належного вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу та на підтримку ініціатив Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні постановляю:

1. Кабінету Міністрів України розробити у місячний строк із залученням Координаційної ради з підготовки заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні та затвердити План заходів на 2007 - 2008 роки у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, передбачивши в ньому, зокрема:

заходи з роз'яснення положень Закону України «Про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні»;

забезпечення складання списків жертв Голодомору в Україні, формування Національної книги пам'яті та відповідних регіональних книг пам'яті, а також складання єдиного списку постраждалих від Голодомору;

встановлення в населених пунктах України, жителі яких постраждали від Голодомору, відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків;

здійснення дальших заходів щодо спорудження у місті Києві пам'ятника визначному досліднику Голодомору 1932 - 1933 років в Україні Джеймсу Мейсу;

здійснення додаткових заходів щодо визнання міжнародною спільнотою, зокрема Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй та Європейським Парламентом, Голодомору 1932 - 1933 років в Україні геноцидом Українського народу;

заходи зі сприяння українській громадськості за кордоном в організації та проведенні до 1 жовтня 2007 року в установленому порядку міжнародного конкурсу на кращий проект пам'ятника жертвам Голодомору 1932 - 1933 років у місті Вашингтоні (Сполучені Штати Америки);

вивчення питання щодо можливості встановлення в інших іноземних державах відповідних пам'ятників та пам'ятних знаків жертвам Голодомору 1932 - 1933 років в Україні;

забезпечення співробітництва з Міжнародним координаційним комітетом Світового конгресу українців для планування відзначення 75-х роковин Голодомору в Україні;

проведення у 2008 році в місті Києві Міжнародного Форуму, присвяченого 75-м роковинам геноциду Українського народу; заснування грантів науковцям для дослідження Голодомору 1932 - 1933 років в Україні;

забезпечення формування єдиного реєстру документів, матеріалів, пов'язаних із Голодомором 1932-1933 років в Україні, у тому числі здійснення заходів щодо повернення в установленому порядку в Україну відповідних документів з інших держав; проведення в населених пунктах України тематичних висупів творчих колективів, діячів культури та мистецтва;

організацію та проведення закордонних турів творчих колективів з метою поширення правдивої інформації про трагедію Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, організації тематичних виставок у парламентах, урядових установах іноземних держав;

організацію в населених пунктах України постійно діючих експозицій, виставок архівних документів, фотоматеріалів, творів мистецтва та літератури, які відображають події, пов'язані з геноцидом Українського народу, формування та оновлення відповідних музейних зібрань, зокрема в краєзнавчих музеях;

створення художнього та документальних фільмів про події часів Голодомору 1932 - 1933 років в Україні;

проведення конкурсів на створення кращого твору літератури, твору образотворчого мистецтва, музичного твору на вшанування пам'яті жертв геноциду Українського народу;

видання, перевидання та розповсюдження наукових, науково-популярних, художньо-публіцистичних праць, збірок документів та матеріалів про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні, а також здійснення заходів щодо перекладу та видання іноземними мовами окремих тематичних видань для розповсюдження їх за межами України;

проведення у навчальних закладах і військових частинах тематичних уроків, лекцій про історичні події Голодомору 1932 - 1933 років в Україні;

вирішення в установленому порядку питання щодо поглибленого вивчення в загальноосвітніх та вищих навчальних закладах причин та наслідків Голодомору в Україні;

організацію серед школярів, студентів та педагогічних працівників всеукраїнського конкурсу науково-пошукових робіт «Голодомор 1932 - 1933 років. Україна пам'ятає»;

започаткування та забезпечення проведення щорічної всеукраїнської акції «Колосок пам'яті» із покладанням учнями загальноосвітніх навчальних закладів колосків пшениці до пам'ятників, меморіалів жертвам геноциду Українського народу;

випуск в обіг поштової марки і конверта у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні та здійснення спецпогашення поштової марки.

2. Кабінету Міністрів України забезпечити завершення спорудження до 1 жовтня 2008 року у місті Києві до 75-х роковин Голодомору 1932 - 1933 років в Україні Меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні, передбачене підпунктом 3 пункту 2 статті 5 «Прикінцеві положення» Закону України «Про Голодомор 1932 - 1933 років в Україні».

3. Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласним, Київській та Севастопольській міським державним адміністраціям:

утворити у місячний строк відповідні координаційні ради, включивши до їх складу представників громадськості, для забезпечення організації та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, забезпечити розроблення за участю координаційних рад та затвердити відповідні плани заходів;

сприяти громадським організаціям, благодійним фондам, окремим громадянам у їх діяльності з ушанування пам'яті жертв Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, проведення ними науково-пошукової та просвітницької діяльності;

забезпечити за участю науковців, дослідників Голодомору в Україні, представників громадських організацій збирання свідчень очевидців Голодомору 1932 - 1933 років в Україні;

внести у тримісячний строк пропозиції щодо відзначення державними нагородами України громадян, які зробили вагомий внесок в дослідження Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, донесення правди про трагедію до української та світової громадськості;

створити до кінця 2007 року списки мешканців регіонів, що постраждали від Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, вжити заходів щодо належного впорядкування місць поховань жертв геноциду Українського народу;

вжити в установленому порядку заходів щодо демонтажу пам'ятників та пам'ятних знаків, присвячених особам, причетним до організації та здійснення Голодомору 1932 - 1933 років в Україні та політичних репресій, а також щодо перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України, назви яких пов'язані з такими особами.

4. Державному комітету телебачення та радіомовлення України, Національній телекомпанії України, Національній радіокомпанії України забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932 - 1933 років в Україні, а також виготовлення та розповсюдження інформаційної продукції, організації циклів теле- та радіопередач з тематики Голодомору в Україні.

Президент України
м. Київ
28 березня 2007 року
№ 250/2007

В. ЮЩЕНКО

Директор Звенигородського
районного краєзнавчого музею
О.М. Наріжна

МОТОРОШНА БЕЗОДНЯ ЛЮДСЬКОГО ГОРЯ І ВІДЧАЮ

Скільки б років не відходило у вічність, але пам'ять людська буде берегти в душах не лише те, що змушує серце озиватись радістю й любов'ю, а й те, що заставляє здригатися від невимовного болю співчуття, незабгащеності - моторошної безодні людського горя і відчаю.

Страхіття Голодомору на Звенигородській землі не залишає нікого байдужим навіть через десятиліття. Відходять в небуття покоління, які б розповіли про ті жахливі події, покоління - свідки голодомору 1932 - 1933 років.

Багато було в історії нашої України гірких, трагічних сторінок, але страшнішої за обжинки смерті в країні - життєвої не було.

У 1932-1933 роках українська нація переживала неймовірну катастрофу, а сама Україна являла собою суцільний морг просто неба. Цей небачений у світі геноцид, масове знищення українського народу Голодомором довгий час ніхто не хотів визнавати. Держава будувала світле майбутнє на кістках, під вивіскою боротьби з куркулями, ворогами народу, інакодумцями - виконувався план заготівлі хліба. Все вилучалося в дворах: зерно, борошно, картопля, квасоля, кукурудза... Ламали печі, груби, комори - шукали зерно шпильми. Божевільні, пухлі люди звірили, втрачали подобу Божу - їли своїх або сусідських дітей. Траплялися випадки труподства.

Впродовж 1932 - 1933 рр. за неповними даними голодною смертю в Звенигородському районі, лише в 15 селах загинуло 5252 особи. Але це тільки ті, кого могли згадати свідки - очевидці.

Про голодомори ХХ століття, спричинені владою, багато років замовчували історики, письменники, поети. Розголом карався таборами та масовими розстрілами. Важко пояснити причину тих безчинств та людиноненавистності сьогодні. Навіть деякі історики та вчені вважають "питання Голодомору 1932-1933 років вичерпаним: голод був пов'язаний з неврожаннями та посухами, українських непокірних, волелюбних селян усмирили голодом, не сприймали, як окремих людей, виморювали, щоб загнати в колгоспи..."

Незважаючи на гірку правду, люди жили й доживали віку наодинці з пам'яттю. Лише поодинокі, найсміливіші переказували своїм внукам та дітям про місця захоронень невинно убієнних - жертв державного терору. Люди потай ставили хрести, доглядали могили своїх родичів. А у другій половині 80-х - першій половині 90-х років почали з'являтися в Україні пам'ятні знаки і пам'ятники жертвам Голодомору.

Сьогодні майже в кожному населеному пункті району є пам'ятні знаки, пам'ятники, хрести жертвам голодомору. Складено реєстр наявних пам'ятників відділом культури і туризму райдержадміністрації. Сектором з питань внутрішньої політики апарату райдержадміністрації узагальнено інформацію, подану управліннями і відділами райдержадміністрації, сільськими головами. На вшанування пам'яті жертв Голодомору в

архівному відділі райдержадміністрації діють стаціонарна виставка фотокопій документів "В пам'ять про голодний 33-й" та пересувна виставка фотокопій документів "Підступна розправа: правда про Голодомор 1932 - 1933 років". У навчальних закладах проведено презентацію збірника документів і матеріалів "Голод 1932 - 1933 років на Черкащині", виданого державним архівом Черкаської області.

В Звенигородському районному краєзнавчому музеї відкрито постійно діючу експозицію "Забуттю не підлягає". Вона відображає події тоталітарного періоду в історії України. Хроніку комуністичної інквізиції в Україні в плакатному варіанті виготовлено завдяки зусиллям і коштом Київської міської організації Всеукраїнського Товариства "Меморіал" та організаціями української діаспори Америки і Канади. Експозиція складається з 54 плакатів, в її основі документи, матеріали, які відтворюють правду людомору в Україні.

Учні Звенигородської дитячої художньої школи брали участь у Всеукраїнському конкурсі плакатів "Свічка у вікні", який проходив у серпні - жовтні 2003 року в рамках програми "Уроки історії: Голодомор 1932 - 1933 р.р." Міжнародного фонду "Україна 3000". Отримали Дипломи та цінні подарунки.

В районі ведеться дослідницька робота теми геноциду української нації краєзнавцями, вчителями, учнями, бібліотечними та музейними працівниками. Велика й напружена робота - записуються свідчення очевидців, пишеться достовірна історія міста Звенигородки та сіл району. Так, ще в 1989 році, пишучи історію рідного села Стецівка, Бородій Василь Омелянович, який колись працював бухгалтером школи, викладачем співів і більше тридцяти років пропрацював директором сільського Будинку культури, ініціатор створення музею історії села, в своїй двотомній машинописній праці детально описав трагедію тих років. Сьогодні цей літопис знаходиться в Звенигородському районному краєзнавчому музеї.

Також в архівах музею є ряд спогадів, письмових документів про голодомор 1932 - 1933 років. Це зібрані матеріали місцевих краєзнавців, дослідників, учнів, вчителів. Всім, кому не байдужа історична правда. Бережно зберігаються в архівних фондах краєзнавчі матеріали, зібрані Олександром Григоровичем Ключком, про голодомор в селі Ризиному - імена шістсот тридцяти померлих від голоду. Списки жертв голодомору в селі Будище, записані та передані музеєві Іваном Антоновичем Демченком. Згадка про страхіття голодомору села Озірни в "Історичному літописі ріднокраю" Володимира Олексійовича Зубрицького. Записи свідка очевидця Вихристенка Степана Терентійовича уродженця села Озірни, нині проживаючого в м.Звенигородка. Рукописні факти незабгащеної жорстокості трагедії Голодомору села Юрківки зібрані та передані краєзнавчому музею Анатолієм Григоровичем Шевчуком, ветераном педагогічної праці. Найдостовірніший документ про ту важку го-

дину в житті українського селянства - щирий людський спомин. Їхні спогади - свідчення та історію села Багачівки записав Петро Маркович Чорновіл. Зберігається в фондах музею і машинопис історії сіл Боровикове та Юркове Івана Микитовича Хименка, написаний ще 1993 року, де є спогади про безневинних жертв голоду.

У навчальних закладах району проводяться тематичні години, відкриті уроки пам'яті, запрошуються свідки очевидці, учні збирають свідчення про Голодомор 1932-33 років.

Цього року поповнили спогади - свідчення очевидців трагедії 1932 - 1933 років бібліотекарі Централізованої районної бібліотечної системи. В записках спогадів, списки померлих, роз'яснення маловідомих термінів таких, як "Торгсинг", "підкуркульник", "класовий ворог"... Щорічно спільно з працівниками центральної районної бібліотеки ім. Ю.С.Кримського районний краєзнавчий музей проводить лекційно - екскурсійні тижні "Забуттю не підлягає". В краєзнавчому музеї проведено екскурсійні тижні з тимчасовою експозицією пересувної виставки Державного архіву Черкаської області "Часи відчаю. Голодомор 1932 - 1933 років на Черкащині". Трагічна статистика, фото та фотокопії документів. Плакатний варіант на вшанування пам'яті жертв трагедії Голодомору в Україні.

З року в рік проводяться хресні ходи - мітинги реквієми біля пам'ятних знаків жертвам Голодомору, всенародні громадські акції "Засвіти свічку" - пахати по жертвах Голодомору в Україні. Ведеться робота по впорядкуванню масових поховань замучених голодом, кладовищ.

Про страхітливий злочин проти українського народу мають знати і завжди пам'ятати наша громадськість, молодь, учні, діти. Цій трагедії були приурочені вечори пам'яті, які пройшли в усіх населених пунктах району. Крім того, відбулися година пам'яті і скорботи "Прости нас, пам'яте, прости" (Чижівський СБК), тематичний вечір "Трагедія, якої не забути" (Багачівський СБК), бесіди "Голгофа голодної смерті" (Юрковецький СК), "Голодомор в Україні та його наслідки" (Водяницький СБК), мітинг - реквієм "Засвіти свічку" (РБК), тематичний вечір "Ці трагічні тридцять ... чорні" (Мизинівський СБК). В дні пам'яті жертв Голодомору і репресій звенигородчани разом із представниками громадськості, державних органів влади і районних організацій вшановують поминальними молитвами, вінками та квітами пам'ять про своїх безневинно загиблих земляків.

Щоб застерегти кожного від біди вимирання нації, - пам'ятаймо: подібне не повинне повторитися. Згадаймо жертви Голодомору - нехай мертві знайдуть вічний спокій, а ми, живі, молимося, щоб ніякі вожді й системи не перетворили Україну у житницю скорботи та смерті. Відновлюймо правду тих часів, щоб вберегти правничий хліборобський рід України, нашу історичну пам'ять поколінь, нашу природну волелюбність та набожність. Заради пам'яті про убієнних.

ГОЛОД біля ТІКИЧА

Зі слів Винарського Максима Філатовича 1925 р.н. записав Солончук Михайло Васильович 10 квітня 2008 року

Причиною великого голоду у Звенигородці, мабуть, як і скрізь по Україні, була сталінсько-більшовицька влада. Від неї, як круги по воді, пішли всі біди, що довелося пережити таким, як ми, людям, - розгул зла, насильство, репресії. Я, представник двох великих звенигородських родів Винарських - Алексеевих, - свідок голодомору, що сам його пережив у нашому місті. Щоб вижити - видовбував коріння, шукав траву, ловив черепах, яких потім ошпарював окропом. У 1933 році чуть не в кожній хаті було по кілька трупів. Знаю хату, в якій було шість мерців. У Турчаненків, це все на Замості, з восьми душ залишилося троє.

Страшна смерть не щадила й дітей. Багато їх померло в патронаті, який знаходився по теперішній вулиці Пархоменка, в колишньому будинку якогось Крижанівського, з усього видно заможного чоловіка, який після приходу радянської влади покинув садибу з великим яблуневим садом, що тянулася аж до Тікича, де в березі росли високі розлогі осоки, на яких завжди гніздилися галасливі вороння. До патронату дітей звозили з усіх усюд. Якщо не поміщалися діти в цьому приміщенні, то їх переправляли за річку в будинок полковника, неподалік від костелу.

У патронаті дітям давали якусь похльобку з кропи-

вою і травою. Їсти не було чого... Мене моя мати боялася кидати вдома, то бувало залишала теж на день в патронаті, який знаходився від нас недалеко. Тут діти були нібито під наглядом. Дивилися за ними Марченко Фрося, Золотухінша Даша і Романовська. Але діти пухли від голоду, не ходили, а снували, як тіні, жовті, бліді, вмирили, наче мухи. Це бачила й моя майбутня дружина Ганя з великої родини Ткаченків, які жили через дорогу навпроти від патронату. Померлих дітей укладали штабелями в довгому коридорі будинку колишнього хазяїна. Коли цей кагат ріс, то дитячі трупи грузили на грабарку і вивозили на кладовище, як до Озірної. "До Галясова повезли", - так тоді казали, де їх скидали в общу яму.

На короварні недавно створеного колгоспу імені Ворошилова, це біля кругу, як на Лисянку їхати, працювала волами Марина Козир, по-вуличному - Козирка. У 1933 році бідолашну жінку заставили вивозити ще й трупи дітей з патронату.

А поступали діти в патронат із сіл, де в 1929-му, на початку 30-х років було сопро-тивленіє владі, її знищувальній колективізації, бо селяни не хотіли віддавати комусь своє, нажите мозолями добро. Батьків забирали, кудись вивозили чи страчували, бо багато їх додому вже не поверталось.

Я сам бачив, як по

дорозі, це на Щербаківці, тоді по вулиці Лисянській, тепер - Горького, енкеведисти гоном гнали із зав'язаними назад руками до тридцяти чоловіків у звенигородську тюрму, яка була збудована ще за царату. Не бачив, щоб їх розстрілювали, але з розмов і свідчень знаю, що там людей вбивали, а трупи скидали в яму тут же, на території тюрми, за магазином, який збудували вже потім, у 60-х роках, з табличкою: "Збудовано на честь 50 - річчя Радянської влади".

А діти тих нещасних мучились у патронаті, хто виживав, а кого відвезли волами на кладовище. Отак було... Про це мало вже хто знає, хоч є ще люди, які про те пам'ятають. Це і Зозулиха - Маруся Левицька, і Оля - сестра Миколи Федоровича Ткаченка, з яким вже в роки війни я і Мишко Забочень були в концтаборах Освенціма й Бухенвальда. Але то вже окрема розмова, як би сказати, то інша сторінка іншого кривавого людено-ненависницького режиму.

Ще скажу, що до тих, хто творив голодомор, були причетні й ті, кого ми добре знали. Це наші сусіди Микола Осадчий, Свінцицький Тиміш - один із трьох синів Мирона Сидоровича - кума мого батька. Він, щоб не підпасти під розкуркулення, як би пристосувався до нової влади, за ним, чи ще далі від нього, пішов наймолодший його синок. Вони, в

кожанках і з пістолями, ходили по хатах і витрушували та відбирали все що в кого було. Нічим не гребували, збираючи, як колись казали, податі, і все - на віз. Ніхто їм не сопотівлявся, - знали, що це активісти. Та ж Маруся Левицька згадує, як вони зайшли до їхньої хати, в якій було четверо наляканих дітей, і полізли до печі, де стояв якийсь борщ. "Не забирайте, - благало найстарше дівча. - Що ми їстимемо?... Дядьку, не беріть, ви ж свій" (Микола був рідним дядьком дівчинки по матері). Але зайді не зупинились...

У мороці голодних років перед моїми очима постає й звенигородський базар. Він був на місці теперішнього скверика, де пізніше, у 60-х роках стояла карусель, а будівля колишньої водоканчки ще й зараз тут, коло провулка Комсомольського, є. Бачив, як лежали тоді під забором люди. Вони приходили туди, щоб, може, чим пожитись. Нерухомі, пухлі... У якихось тарілочках продавався холодець... Я бачив у ньому людські пальці з нігтями. Про Гудзівку, сусіднє село, тоді говорили, що хто там появлявся, то вже звідти не виходив...

Місцеві жінки, виконуючи чийось волю, своєю тягою на грабарках волокли померлих від базару вниз, на територію теперішнього автовокзалу, де, починаючи з парку й до діючих кас та костелу були викопані якісь канави. У них і ски-

дали людей, потім їх загортали. А вже в повоєнні роки, те все розрівнювали бульдозером, люди бачили там кістки, черепи. Але туди завезли щебінь і все вкатали асфальтом. І так усі сліди замели. З тюрми зробили кінопрокат, від патронату на Замості й сліду не залишили, на розвалинах одної церкви, навпроти колишньої тюрми, побудували житловий будинок, а в центрі міста, на місці другої церкви, поставили Володимира Ілліча. От вам і справедливість...

Ще як був живий Кузьменко Яша, він в общепіті їздовим робив, то разом з іншими людьми, уже за незалежності, на місці поховання дітей і всіх, кого забрав голод, поставив на кладовищі дерев'яного хреста, - як пам'ять про рідних, близьких, сусідів, які стали жертвами геноциду КНРС. Так написано на хресті, хоч в роки голодомору ця партія мала іншу назву, але це те саме... Уже і той хрест почорнів... А злоська хмара висить над нами й досі. Виснажуються наші чорноземи, які колись німці вагонами вивозили до Німеччини, вироджується, як то кажуть, український люд. І немає всьому цьому ради. Мені після голодоморів і нацистських концтаборів уже нічого боятися за себе, але хочеться мені, щоб Україна жила, і, щоб людей, вороже настроєних проти нас, українців, не було коло влади.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР м.Звенигородка

Розповідає Белікова Марія Ісаківна, 1922 р.н.

Мої батьки у 1932 році завербувалися на будівництво у м.Краматорськ. Поїхали мама і батько, а ми з сестрою Галею залишилися в Звенигородці у дідуся з бабусею.

Що тоді робилося у нас на вулиці, я не знаю тому, що з двору нас не випускали.

Через деякий час приїхали батьки, щоб забрати нас із сестрою у Краматорськ. Вони привезли хліб і ми з Галею не могли його наїстися. Батько сказав, що треба все кидати і їхати звідси, бо померемо з голоду. Коли ми з батьками йшли на залізничну станцію Звенигородка, то побачили жінку, яка лежала в піску. На ній була спідниця, а сама вона була пухла з голоду. Тіло жінки так опухло, що блищало, як скло і по ньому сочилась рідина. Біля вмираючої повзала маленька дитина і намагалася взяти грудь. Ця страшна картина стоїть перед моїми очима і зараз.

У Краматорську ми жили в бараках, нам видавали хліб, він був білий, як сонце.

Розповідає Сидорова Марія Олексіївна, 1927 р.

Ми жили на вулиці Звенигородській: мама і четверо дочок. Мама їздила на західну Україну і обмінювала червінці на продукти. Часто в поїздах мішки з продуктами крали, або просто відбирали.

Дома не було, що їсти. Прийшли і забрали все, навіть вузлик квасолі. Ми жили біля поля і ходили туди збирати чечевицю. Я одного разу збрала, підбіг старший хлопечко і вихопив її у мене. Збирали потай колоски, терли їх і варили. Я пам'ятаю декілька сімей у нас на вулиці, які померли з голоду. У сусідки Гапки померло четверо дітей. Мертвих звозили гарбою на кладовище і скидали у вириту яму. Одного разу якісь люди кликали мою молодшу сестру на кладовище, але її врятував сусід, бо зрозумів, що її хотіли з'їсти. А за річкою, в районі Березки, були випадки, коли їли дітей. Діти ходили пухлі, з великими животами.

Мати працювала в колгоспі, але за роботу їй нічого не дали.

Одного разу прийшли і забрали скриню і порося. Тоді мати вивела нас і сказала, щоб брали і дітей. Один із них, після її слів, почав нас бити батоном.

Вижити під час голоду могли тільки ті люди, які мали змогу виїхати.

Розповідає Никоненко Микола Павлович, 1922 р.н.

Сім'я мала 10 дітей. Микола Павлович був 8 дитиною. Мали великий садок, 2 гектари землі, корова, 2 коня, свині. Вночі активісти повикидали все з хати, посадили на вози і повезли на Тальне, а потім відправили сім'ю на Північ в Архангельську область. Викинули посеред лісу у бараках. Проводили рубку лісу, давали пайку хліба - 400г. Потім вирішили дітей повернути додому. Відправили в Звенигородку без батьків.

Жив я з бабусею. Пас у людей корову і бачив, як звозили мертвих і напівживих людей і кидали в яму.

Діяв у Звенигородці Торгсин - євреї обмінювали на золото хліб, картоплю, буряки. Але приходили активісти і забирали все, даже їжу з печі.

Були випадки людодівства.

Розповідає Ткаченко (Маломуж) Галина Гнатівна, 1924 р.н.

Сім'я мала 7 дітей. Батько був чоботарем, мама - домогосподарка. Мали землю, яку дали після колективізації. Батьки здавали землю в оренду, платили за неї податок. В 1932 році зібрали хороший врожай, але після сплати податку сім'я одержала маленький мішечок зерна, який заховали в яму біля печі.

Старші діти зібралися в Київ і Донецьк на заробітки. Мама пекла вихватенці їм в дорогу. Але прийшла бригада і все забрали - і зерно, і овочі, корову, і все вигорнули з печі. Мама пішла жалітись, то вернули торбинку дрібної картоплі. Старші діти і батько виїхали в Київ, а мама з малими пішла в колгосп ім.Сталіна, там давали похльобку і так ми виживали. А на весні 1933 року мама десь найшла гнилої картоплі і напекла млинців, то смак їх я пам'ятаю і зараз - найсмачніші млинці в житті.

Мама збрала нас і ми перебралися в Київ, там давали комерційний хліб. Поселились в бараках. Я весь час хотіла їсти, і днём з братом йшли по хліб. Бачила, як люди їли хліб і помирали. Їх вилами викидали на підводи і відвозили до ям. Це такий страх, який я пам'ятатиму до кінця свого життя.

Розповідає Міхеева Галина Захарівна, 1927 р.н.

Я народилася в с.Коденці Одеської області. Це була тоді болгарська колонія.

Мати - Анастасія Павлівна також родом з цього села. Батько - Міхеев Захар родом з м.Звенигородки. Мама була з можливої родини. В її батька був свій млин, багато худоби. Вона мала шестеро бра-

тів. Мій дід був проти матиного заміжжя, так як мій батько був партійним. Він їй сказав: "Якщо вийдеш заміж за цього голодранця, нічого не получиш в придане". В батька були неприємності після того, як він женився на куркульській дочці і він був змушений вивести сім'ю на свою батьківщину в м.Звенигородку.

Батьки приїхали в голодному 1932 році. Спочатку жили з батьковою матір'ю і сестрою Палажкою. Батько получав мізерний пайок, на який жила вся сім'я. Голод був страшний. Їли сливи, лободу, ховрахів ловили. Одного разу тітка Палажка наїлася слив, сильно здулася так і померла під сливою. Ховали її в загальній ямі. Коли батька послали в Київ на роботу, баба нас вигнала з хати, хоч мама недавно народила мого брата. Мати пішла працювати в колгосп на птахоферму. Колгосп знаходився в районі Замостя. Жили ми в колгоспній напівзруйнованій хатині в одній кімнаті, де стояло одне ліжко і кривоногий стіл. Мати приносила з ферми їжу, яку варили курям, також варила кормову моркву і все це ми їли. Я ходила пухла. В той час виживали тільки ті люди, в яких було що мініяти. У матері були дуже гарні три хустки, на які вона виміняла в бригадира 5 яєць, бутиль молока і окраєць хліба, також у неї було декілька золотих червінців, які вона міняла на хліб і молоко для брата. Коли це все скінчилося, стало дуже сутужно.

В колгоспі давали колгоспникам по 200г дерті, з якої мати пекла коржі, в річці ловили черепашки, які заливали кип'ятком, витягували з них м'ясо, яке також варили і їли.

Тяжко тоді жилося, ходили голі, босі, голодні. Все, що можна було, мінялося на харчі. Були випадки людодівства. Мене з братом чужі жінка з чоловіком ледве не вкрали. Добре, що нагодилася сусідка, яка наробила крику і прогнала їх. Пізніше розповідали, що ті люди вбивали дітей і їли їх. Я ходила з другими дітьми в поле збирати шматки буряків, моркви. Потім померла баба - батькова мати, її також поховали в загальній ямі. Було дуже страшно, ми не гралися, не сміялися, в нас була одна думка, щоб щось поїсти. Моя подружка Надя наїлася вовчих ягід і померла. Мені було тоді 6 років, але вигляд в мене був старої баби з пухлим животом.

Мати дуже захворіла, в неї не було сили піднятися і я думала, що вона помере. Спасибі материній подружці, яка з нею працювала на фермі. Вона крапа для матері курячі яйця, які мати пила сирі. За ті яйця могли і посадити в тюрму. Брат від голоду весь час скигив, в нього не було сили платати. Але ми вижили. Легше стало, коли приїхав батько і привіз трохи крупи, з якої варили баланду.

Я пережила ще голод 1947 року. В 1947 році ми з матір'ю вижили, а мій молодший брат Микола помер.

М.Звенигородка СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Раїса Яківна народилася 5 травня 1923 року в м. Звенигородка. Її поява на світ була великою радістю для батьків. Мама Раїси Яківни - Павлова Олеся Микитівна - працювала швачкою. Вона шила одяг на замовлення в себе дома. Була дуже працюючою, доброю, мудрою, мала надзвичайний талант - здатність до гарного співу. До речі, Раїса Яківна успадкувала цю мамину рису. Ще дівчиною Олеся Микитівна пішла працювати і допомагати заможному єврею, де й навчилася майстерно створювати одяг. Навчалася в церковно-прихідській школі, потім для власного душевного задоволення, співала у церковному хорі. Після ліквідації за наказом влади церков, організувала хор при Будинку культури м.Звенигородки. Батько Раїси Яківни - Павлов Яків Васильович - був надзвичайно працюючою людиною, люблячим батьком. Щоб утримати і прогодувати родину, заснував і став директором взуттєвої артелі, де шив взуття на замовлення міських можновладців, чиновників та інших простих жителів Звенигородки. За свою роботу найчастіше отримував різні товари, ніж гроші, тобто здійснював обмін взуття на продукти, речі та інше. У 1924 році на світ з'явилася сестра Раїси Яківни - Лідія, це змусило батьків ще більше працювати. Дитинство Раїси Яківни, як і у всіх, проходило безтурботно, безжурно, адже були батьки, які добре піклувалися про добробут своїх дітей. 1932-1933 роки згадуються якось смутно: такі події хочеться забути чим скоріш. На той час Раїсі Яківні йшов дев'ятий рік і вона ще не зовсім добре розуміла, що відбувається насправді. За словами очевидиці, ті роки видалися досить врожайними, а особливо добре вродила квасоля, яка, мабуть, і врятувала більшість жителів міста. Раїса Яківна стверджує, що голоду, як такого, їх родина особливо не зазнала. Так, було дуже важко, але їх рятував їх город та батькова посада. Город знаходився, де був протитуберкульозний диспансер, точніше біля нього (як іти в напрямку до автостанції). Ще перед тим, як був відкритий диспансер, приміщення було віддане під дитячу колонію. І діти частенько оббирали город родини Павлових. Але найбільший їх жадібний наліт був у 1932-1933 роках. Після того, як на городі побували сироти з колонії, на ньому не залишилось жодної бадиліночки, жодної травинки. Такий був голод. Важко було дивитись на живі трупи, які просили тільки їсти і більше нічого.

Хоча голод охопив місто не так сильно, як села району, де взагалі рідко хто залишився живим, та все одно в Звенигородці померла велика кількість ні в чому не винних людей. При розмові з Раїсою Яківною, їй згадався один спогад того жахливого часу. Одного разу вона разом з іншими дітьми гралася на вулиці, і повз них проїздили повні, навантажені підводи, накриті зверху ряднами. В цей момент старші хлопці закричали: "О! Мертвих везуть!" І Раїсу Яківну пробрала цікавість: які мертві, куди їх везуть? Тому вона разом з іншими дівчатками побігла за підводою. Погонич дуже сильно бив дітей батою, щоб не бігли, але ніщо, навіть страшний біль, не могла зупинити цікавість ма-

ленької дівчинки. Діти прибігли аж на саме кладовище, яке й зараз знаходиться біля районної лікарні. Разом з іншими Раїса Яківна заховалася за деревами і уважно спостерігала за чоловіками на підводах. Вона гадала, що померлих ховатимуть кожного окремо в могилу, але натомість побачила величезну, глибоку яму для всіх, куди почали скидати з підводи трупи. Серед них було ще дуже багато таких, які дихали, але вже не мали сил, щоб боротися за своє життя. Увагу Раїси привернула уже мертва маленька дівчинка на підводі з яскравим голубим намистом на шії. В голові Раїси Яківни не вкладалось, як можна кидати цю дівчинку до решти в яму, не знявши намисто. Маленькій Раїсі так було жаль красиве намисто, їй хотілося мати таке ж. І зараз, вже будучи літньою жінкою, Раїса Яківна не може пробачити собі те, що пожалкувала тоді за намистом, а не за життям маленької дівчинки. Проте зі сльозами на очах вона каже, що давно вже розкалася і осмислила цей свій неправильний вчинок. Також вона згадує, як у приміщенні вже тепер міської школи №4 звозили напівмертвих дітей. Навколо школи все було чорне-пречорне. Ніде не було навіть травинки, на деревах не було жодного листочка, де-не-де була обскубана кора дерев. Хто як міг, так і виживав. Мама Олеся Микитівна не могла проходити біля цих дітей: серце просто не витримувало. Вона приносила бідолашним, що могла, але ж і в самій родині. По всіх вулицях міста лежали живі трупи, яким годинник життя цокав останні хвилини. У родині Павлових їли усе, що могло врятувати життя. Сестра Лідія ледве не померла від жовтяниці, яка з'явилася внаслідок надмірного вживання гарбузів. Особливо тяжко стало, коли родина прокинулася вранці і не знайшла у коморі ні картоплі, ні гарбузів, ні буряків, ні моркви. Тієї ночі винесли все, що мала їстівного родина. Для цього голодний злодій розібрав стіну комори. У родині залишилося лише мішок квасолі у соломі, який став рятівним для родинного життя. Також рятівними були заробітки батьків. Якова Васильовича обрали представником в "уличком", і це звільняло родину Павлових від численних перевірок з боку влади. Раїса Яківна згадує розповіді свого батька. Як одного разу він був свідком жахливого випадку. Коли здійснювали обшук в одній жінки на вул. Куйбишева за доносами сусідів. Люди казали, що вона торгувала холодцем на ринку. В момент обшуку у хаті цієї жінки кипіли казани з м'ясом, як виявилось потім людським. У сараї знайшли велику кількість людських кісток. Ця жінка займалася канібалізмом. На підставі знайденого їй сина було відправлено в дитячу колонію, а саму - розстріляно. Навіть такі жахливі вчинки люди робили заради того, аби лишень вижити. Страшно було жити в той час. Раїсі Яківні було дуже важко згадувати усе це, її очі були повні сліз.

**Записала зі слів
Павлової Раїси Яківни
випускниця ЗОШ №2
м.Звенигородки
Стеценко Людмила**

Одна із моїх бабусь добре пам'ятає

ці страшні роки і не раз розповідала мені про них.

Була тиха і ясна осінь 1932 року у рідному бабусиному селі Орли. Люди щойно впоралися із жнивами. Урожай вдаввся непоганий, а тому ніщо не провіщало чогось недоброго. І колгоспники, і "індуси", як тоді називали селян - одноосібників, з надією сіяли озимину.

Та от зібраних сільських збори. Там було оголошено, що товариш Сталін поставив перед народом завдання в найкоротший строк завершити колективізацію. Тому всі, хто ще не був членом колгоспу, мали до вечора принести заяви про вступ, інакше з ними було б те, що й з куркулями.

Наступного дня почали ходити по селу активісти і забирали в тих, хто не вступив до колгоспу, все, що було в обійстях. Та це не змусило всіх одноосібників вступити до колгоспу. Тоді почали їм різко збільшувати податки, та так, що бідні селяни були змушені віддати все, що було. Пізніше взялися й за колгоспників, одним словом, ходили по всіх хатах і, обнишпориючи все підвір'я, забирали всі харчі до останньої крихти. Так і бабуся з сім'єю лишилася без шматка хліба в оселі.

Бабусі тоді було 11 років, вона жила з мамою Степанідою, меншим братом Іваном і бабусею у невеличкій хатині в центрі села, до речі, саму бабусю зовуть Марією. Батька Афанасія майже рік вдома не було, він, ніби відчуваючи недобре, поїхав на Донеччину на заробітки. Саме це і врятувало бабусю Марічку від смерті..

На початку зими стало зовсім тяжко зводити кінці з кінцями. Харчів вже давно не було, а комісії все ходили, супроводжувані прокляттями і сльозами жінок, несамовитим валуванням собак.

Батько Афанасій вислав сім'ї посилки з продуктами, та в сільраді все забрали. Примара голоду вже виразно постала перед людьми, в тому числі і бабусиною родинною. Тоді моя прабабуся Степаніда вирішила їхати в Донецьк до чоловіка, та сільська влада дозволу на виїзд не давала, а без нього квитки не продавали. Та все ж Степаніда збрала дітей і вирішила їхати до Єрок на залізничну станцію. Вона розуміла, що в селі на них чекає голодна смерть. Єдиною надією на порятунок було придбати квитки і їхати до батька.

Бабусяна бабуся їхати відмовилась, сказавши, що не покине село і хату. Вони домовилися, що Степаніда, приїхавши на Донеччину, вишле їй продуктів.

Коли Степаніда приїхала на вокзал у Єрках, почала відразу благодіти касирку продати їй білет без дозволу сільради, та всі благання були марні. Сіла бідна Степаніда з голодними дітьми на вокзалі і залилася гіркими сльозами, адже їх чекала смерть. І тут до неї підійшла прибиральниця і порадила дочекатися іншої касирки, та нібито була зговірливою і добрішою. І справді, бабусина мати вмовила її продати білети, щоправда за це вона подарувала дівчині свої золоті сережки. Та це було зовсім неважливо, важливим було лише те, що вони були врятовані, вони мали квитки на поїзд життя.

Нарешті вони, голодні і безсилі, зійшли (Продовження на 8 стор.)

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР М.Звенигородка

(Продовження. Початок на 7 стор.)

з потягу в Донецьку. Швидко розшукавши Афанасія, Степанида привезла дітей до квартири, що орендував чоловік. Тепер можна було не боятися: батько запас вдосталь харчів, адже по картках йому видавали продукти на всю сім'ю.

Бабусин братик зразу ж накинувся на хліб, та почав їсти так, що ледве не помер, адже після місяців голоду навіть кусень хліба ставав смертельним. Йому пояснили, що треба їсти потроху, та хіба можна було вимагати якогось розуміння від голодної дитини, що нарешті побачила хліб.

Степанида відразу вислала бабусиній бабусі харчі, та вже влітку вона дізналася, що жодна посилка так і не дійшла до неї. Все забирали в сільраді. Бідна ж бабуся померла одна в холодній хаті, так і не діждавшись того спасенного хліба.

З часом бабуся повернулася в рідне опустіле село. З роками біль у дитячому серці притлумився, та спогади про ті роки лишилися на все життя. І дуже боляче було моїй бабусі і таким, як вона, слухати висловлювання влади про те, що це був просто голод, спричинений неврожаєм, а не голодомор.

Як можна було запевняти, що це було лише стихійне лихо? Ні, це була страшна помста батька Сталіна українському мужичку за опір його "мудрій" політиці. Це був геноцид...

**Записала зі слів
Алексєєвої Марії Іванівни
випускниці ЗОШ №2
м.Звенигородки Пісоцька Марія**

В селі між людьми ходили чутки, що таке можливо, - говорить бабуся. Одні в це вірили і старанно готувались, інші - у відповідь на все це сміялись. Проте такий каторжний, страшний, ганебний час настав.

Багато людей для того, щоб врятуватися від голоду, заковували зерно просто на городах, під корінням дерев, які знаходились у домашніх садочках. Наша ж сім'я жила в останній хатинці край села, майже біля невеличкого лісу. Там і заховали, тобто, закопали, мій тато та ще два їхні брати здоровенні плетені мішки з пшеницею. Звісно було страшно: а раптом хтось дізнається і піде до сільради, розповість або просто викраде все зерно. Багато було таких людей, які за певну винагороду, яка видавалась харчами, могли оцими своїми діями звести цілу родину до ями. Але, хвала Богу, все обійшлося. Так три брати ходили до тих чарівних скарбів лише один раз на тиждень: відкопають сховок, наберуть кожний зерна, а потім закопають, старанно замаскують, так ніби ніхто там і не ходив. Після цього можна було і повертатися додому, але ходили вночі, щоб нікого не зустріти і не викликати підозру. Так ми пережили ті злорадні часи, вижили і продовжили наш рід. Ой, дитино, хвала Богу, що в твій час більш-менш існує спокій, і життя потроху налагодилось. Потрібно просити Святих, щоб таке страхіття більше ніколи і ніде не повторилося.

**Записала зі слів
Андріуци Одарки жительки
с.Гудзівка. випускниці
ЗОШ №2
м.Звенигородки Кулініч Марина**

1. Спогади записала Клопотенко М., учениця 11-б класу 2007 року.

Це страшне лихо не минуло моєї родини. Моя прабабуся була одинадцятьою дитиною в сім'ї. Під час голоду вона пішла відвідати свого батька, який уже не міг підводитись. Він попросив у своєї доньки яєчко. Звісно в той тяжкий час в родині його не було. Моя прабабуся пішла, а жила вона на другому кінці міста, так як транспорту і телефонів тоді теж не було. Вдома все цінне вже було вимінано на харчі. Прабабуся взяла свої красиві, на той час, панчохи і виміняла ж на яєчко. Але, коли вона повернулася до свого татуса, то він уже помер, не дочекавшись яєчка. Так помер мій прапрадідусь Алексєєв Сергій від голоду.

Тепер, коли ми йдемо в поминальні дні на кладовище, то завжди кладемо на його могилку крашанку.

Моя прабабуся розповідала своїй доньці, а вона - мені, як їм приходилося тяжко в часи голодомору. Всі запаси квасолі, гороху та іншого зерна було забрано, хоч воно і було ретельно сховано в глечиках і торбах. Вона пекла з кропиви млинці і перепічки з висівкою, якої трохи залишилося в сараї. Ходила до свого більш "заможного" брата і брала у нього лушпиння від картоплі і варила. Завдяки цьому вони і вижили.

2. Записала Філіпова Тетяна.

Моя старенька сусідка згадувала, як її розповідала її мати про голодомор.

Узимку 1932-1933 років на село довели план додаткового збору зерна та сільськогосподарських продуктів. Приїжджали уповноважені райвиконкому, під керівництвом яких на кожному кутку були створені спеціальні комісії в складі десяти осіб, які ходили по хатах. Вони робили старанний обшук на горищах, по коморах, клунях, повітках, де міг бути схований хліб, і забирали зерно, квасолі, картоплю, буряки. Деякі члени цих комісій брутально поводились під час обшуків: перекидали горщики з їжею в печі, перевертали діжки з квашеною капустою та огірками в погребках. Її мати брала десь жменю проса і товкла, а вона залазила під стіл і кусочки збирала. Клала собі в рот і годувала братика Федю, щоб не померти.

Сусідка згадує, що зиму ледве пережили. Весною на бур'янах вижили. Калачики їли. Очерет із води вилазив - спичаки називали його. Вода ще з льодом, а вони лізли в ту воду й діставали очерет. Хто швидше, щоб ніхто не вирвав. Самі їли й батькам додому несли. Із настанням весняної посушної 1933 року почався масовий голод. Вимирали цілими сім'ями і насамперед чоловіки та діти.

3. Записала Рябененко Віра.

Мій прадід Іван працював в НКВС. А вдома було четверо дітей. Найстаршому - 12, наймолодшому - 3 роки. У Києві було дуже голодно, не дивлячись, що господар сім'ї був "там" на роботі столяром. Через те

моя прабабуся Пистина поїхала до своєї старшої сестри Лукії у село Глибоке Вінницької області. Мама розповіла, що невідомо як, затягли в погріб корову Рижу. Худу, як тріска, і тільки 8 місяців. Уже давно, більше 30 років немає свідків цих подій. А мамі розповідала її прабабуся пошепки, бо ще з тих часів боялися про це говорити в голос. Ось її слова, які долинули до мене з маминих вуст: "Приїхала я до Лукії зі своїми чотирма, а в неї самої п'ятеро. Чоловіка вбили ще у 29-му, бо не хотів коня в колгосп віддавати. Намотали ганчірку корови на очі, саяк-так затягли в погріб. А вона, бідна, іде, навіть не опирається. Немов розуміє: щоб не попастися "продрозвертківцям". Вони позабірали з хати все: навіть у колосці немовляти зерно шукали. Вночі ходили з Володею (старшим сином), дерли стріхи у хатах, де померли уже люди. Дерли з горища, щоб не видно було з вулиці, що брали і давали корові. Яка радість була в дітей, коли отелилася корова! Теля одразу ж зарізали і потрошку варили дітям. Варили навіть шкуру, бо треба було щось їсти. Берегли корову, бо в хаті дев'ятеро дітей. Молоко ділили на всіх по ковтку. Жодна дитина не сміла ковтнути більше.

Я боялася зізнатися, що чоловік працює в НКВС. Могли вночі прийти вирізати всіх і поїсти. У Глибокому були такі випадки. Тому дітей не випускали з хати самих. Як прийшла весна, Володею із старшим Лукіїним сином ходили в ліс по траву. Несли в пазусі потроху, щоб не виказати односельці, що в обійсті є корова. Лукія варила в казанці дрібну картоплю, ділили на всіх. Наймолодшій Лукіїній дитині було 2 роки. Вона жувала її з лушпайками і молоком, запихала дитині.

Десь у травні приїхав Іван. Привіз тушонки, сала, справжнього хліба. Дітям давали потроху, щоб не померли. Самі не їли - шматок у горло не ліз. По селі мерли люди, ніхто їх не ховав, так і тліли по хатах". Це оповідь, яку на все життя запам'ятала моя мама, бо ще пам'ятає бабуню Пистину, яка її виглядала. Коли я почула про це, моторошно стало. Мабуть, такі тоді часи були. Одна мамина прабабуся пережила голод, інша - блокаду. І зараз, гортаючи сторінки історії, я думаю: скільки ж лиха потрібно було пережити нашому народові? Для чого?

4. Записала свідчення Тітаренко Тетяна.

Мій прадід Токовий Євтихій родом з села Тарасівки, розповідав моїй бабусі, що вже у 1932 році на початку осені селяни відчували наближення голоду. Казав, що люди почали красти на полях колоски, щоб якось прогодувати себе і дітей. На що владою було введено жорстокі розправи з крадіями. Влада наказувала забирати у селян, але забирали не лише зерно, а й все інше продовольство, прирікаючи людей на голодну смерть. Забирали свої ж односельці, що були при владі. Розповідав, що були випадки людоїдства, коли батьки їли своїх дітей.

Моєму прадіду на час голодомору вдалося врятуватися. Йому тоді було 9 років і він працював у одного владного чоловіка їзовим, за що отримував якісь крихти хліба.

Багачівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Розповідає Чорновіл
Петро Маркович,
1926 р.н.**

Помиляються або брешуть ті, хто думає чи стверджує, що 1933 р. був не врожайним. Рік як рік, кожен рік буває врожайним на якісь одні культури, і маловрожайним на якісь інші культури. Статистика говорить, що зернові 1933 р. вродили нормально, а держава вимагала більше, ніж вродило. В селі було кілька штабів, а в кожному штабі своя бригада по виявленню у кого-то не було наявності якого небудь зерна, або жорен. Молоть зерно сприймалося як злочин перед державою, бо зерно треба було здавати державі. Жорна били на шматки, а знайдене зерно забирали. Люди ховали зерно де могли - закопували в землю, на городах, в дуплах дерев, в старих водостічних трубах, в печі в горшках.

Знаходили скрізь. Приходили з довгими залізними ковінками, штрикали землю, соломі, якесь сухе бадилля. Забирали навіть зварену у горщику квасолу чи зерно. А як же інакше? У кожного свої діти вдома, вони теж хочуть їсти щодня.

Люди мерли, і трупи лежали скрізь, кого де смерть спіткала. Сільська рада призначила чоловіків (із одноосібників) звозили трупи підводою на цвинтар. По наряді посилали копати ями Сімсот грам хліба давали тим, хто звозив трупи і копав ями. Трупи звозили доти, поки яма не була повна. Разом з мертвими на віз викидали і напівживих, які ще дихали, аби не їхати за ними другим раз. Були випадки, коли такі люди находили в собі сили вилізти з ями, виживали, і потім жили ще довго.

Люди записувалися в СОЗи (спільний обробіток землі) В 1931 році СОЗи об'єдналися в колгосп ім.15-річчя ВЛКСМ. Першим головою колгоспу був Дашченко К.М., а потім Ткаченко (родом із Стебного). Весною 1933 року головою колгоспу призначили Медведенка Федора, який до того був бригадиром.

Хто працював у полі, для тих варили у котлах куліш (на полі)

Кожна бригада варила собі окремо. Часточки своїх порцій матері приносили додому дітям, та не всі. Одні помирили самі, віддаючи останнє дітям, інші навпаки - себе зберегли, а діти померли.

Наша мати сушила картопляне лушпиння в печі, а потім потайки молола на жорнах. Пекла "картопляники". Весною в "картопляники" добавляли лободу. Іноді приносила крадений маляр. Діти їли насіння білої акації, і помирили від болю в животі. Були випадки людоджерства. Із слів Попадьянка Яреми: "На вулиці Тимошівці жив чоловік - Шпак Кирило. Його син Іван остався після голодної смерті батька та матері із двома сестрами. Убив їх, спочатку одну, а потім другу. Порубав на куски і склав у пікну макітру. Матвієнко Анна (мати Матвієнка Василя Павловича) виміняла на хліб і пиріжки у того Івана хату. А коли прибирала у коморі, то знайшла дівочі голови. Мабуть не стало духу в Івана з'їсти їх. Вижив Іван, оженився в Козацькому, прожив життя і не так давно помер. Чи снилися коли йому сестри, чи мучило його коли сумління?

Голодуючі люди втрачають свої людські цінності. Зі слів Медведенка Родіона: "Наші четверо дітей були тоді в дитячому садку. Увечері нам сказали, що вони померли і їх відвезли на цвинтар у яму. Де їхня могила, ми так і не знали".

Наша мати - Чорновіл Химка їздила в Ямпіль міняти на хустки зерно, їздили тоді групами по кілька осіб. Одному їхати було небезпечно. Хліб виривали з рук, за хліб убивали, за хліб віддавали все: одяг, будівлі, золото, а жінки і себе.

Батько їздив на Кавказ, там був по дві неділі на заробітках. Додому привозив кукурудзу. Люди виїжджали працювати на Кубань у радгосп, там їх годували, але прийшов наказ покинути територію за 2 години. В Росію в'їзд забороняли.

В селі була школа 4 класів. В школі варили дітям гнилу квасолу без солі. Мої батьки вступили в колгосп в 1929 році. Норм

здачі сільськогосподарської продукції не було. Забирали все. Пункту хлібозаготівлі в селі теж не було. Кліматичні умови 1932-1933 років були звичайні. Присадибні ділянки селян були до 60 сотих.

**Розповідає Третяк Іван
Лукич, 1926 р.н та
Третяк Ірина Василівна,
1926 р.н.**

Пам'ятають, як мати, щоб вижити, варила лободу, їли молочай, гречаники з полови. Дістав батько мішок буряків, діти кинулися їсти, а батько бив, щоб не померли раптово. Мати їздила в Румунію по кукурудзу. Відібрали все, що було їстівним. Діти ходили жебракувати.

**Розповідає Чернеча
Павло Кузьмович,
1923 р.н.**

Під час голодовки проживав в селі. Освіта - 7 класів. Пам'ятає, як їли лободу, кропиву, перепічки із насіння мишію. У 1933 році хто працював у колгоспі, то давали по 200 грамів хліба і похльобки. В школі дітям давали суп і по 2 ложки гречаної каші. Хліб у людей і картошку і свині і корови зібрали спочатку в коморі, а потім вивезли. Батьки виміняли в Волинській області кукурудзу на кожухи. Та як тільки привезли їх додому, відразу ж забрали.

**Розповідає Пойдун
Наталія Юхимівна**

Під час голодовки перебувала в селі. Пам'ятає, що в селі були і школа і церква. Хліб відібрали і десь вивезли. Мати у своїй області ходила міняти на хліб намисто, шовковий платок, спідницю.

**Розповідає Третяк
Красина Данилівна,
1927 р.н.**

Закінчила 3 класи. Батьки вступили до колгоспу. Вона майдан відвідувати не хотіла, хоч там і давали дітям трохи їсти. Дома їли полову, кропиву, лушпар.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

М.Боровикове

Село Боровикове Звенигородського району Записано зі слів Боровика Антона Тимофійовича, 1924 р.н.

Текст подано з незначними змінами, із збереженням стилістичних особливостей мовлення.

Без їжі людина може прожити 7 - 10 днів, а тоді помирає. Це швидка смерть. Страшніше, коли людина помирає повільно, тоді страждає не тільки тіло, а й розум. Хіба можна судити матір Боровика Василя Герасимовича, в якій окрім здорових дітей, був син інвалід і коли він просив їсти, вона йому відповідала: "Я не можу нормальних дітей прогодувати, а то ще тебе." Так він і помер.

А ще жила біля нас сусідка, в якій було четверо дітей. Коли почався голод, чоловік їх покинув і поїхав на заробітки на Донбас. Вона не змогла їх прогодувати, але зберегла себе. Коли померли всі четверо дітей, вона теж виїхала на Донбас до свого чоловіка.

Кожен день селом їздила підвода, яка збирала померлих. Якось з хлопцями ми пішли на кладовище, а туди саме до могили привезли померлих. Коли бачимо, серед них і наш однокласник Гринька ще пальчиком шевелить. Ми їх гукаємо, що він ще живий. А вони відповіли: "Все одно до вечора помре, а другий раз ми їхати не будемо." Звозили ті ж самі голодуючі люди, які за 150 г хліба робили цю роботу.

Хто мав ще якісь сили, ходили в радгосп на роботу, там давали якісь харчі. Пам'ятаю, як з своїм сусідом однокласником дочекалися батька з роботи. Вони принесли по одному цукровому буряку. В приятеля була більша сім'я і йому не вистачило. Як він плакав! Пішли до нас, і моя мати дала кусочок і йому. Який був смачний і солодкий цей буряк!

Іли все, що можна було: лободу, корінці, листя. А найбільше дісталось липам. Листя з неї було найсмачнішим. В липовій посадці не було жодного листочка, обдерта вся кора. А коли зацвіла акація, то була для нас справжнім делікатесом.

Навесні, в кого були сили, йшли сіяти в колгосп. Але яка то сіяла - хоч зернину в рот вкинути. Та кругом стояли наглядачі, які били, щоб не їли зерно. Це були люди, в яких не було нічого людського, не через голод, а були такі за характером. Вони ходили і відбирали харчі по хатах. Одна жінка заховала клунок з зерном під головою вмираючого чоловіка, так вони і там забрали. А якось Лазаренко Афанасій Мусійович, який був уже чималим парубком, успів втекти з клунком в поле. Так вони між собою завелись, що не змогли його ловити.

Літом вродило жито. Мати почала пекти млинці, але давала тільки по одному в день, бо від різкого переїдання могли повмирати. Отак і пережили цю страшну трагедію.

Записано зі слів Хименко (дівоче Макухи) Параски Трохимівни, 1918 р.н.

"Я була найменшою - одинадцяткою - дитиною в сім'ї. В батька була земля на Комаровому і на Масовому, коняка з возом, корова. Під час колективізації все забрали в колгосп, окрім корови. Заставляли насильно, тих, хто не хотів, виселяли.

На місці, де зараз живе Кириченко Віктор Юхимович, жив Бондур з сім'єю. В нього була конячка - значить куркуль. В колгосп їти не захотів і за це його виселили разом з сім'єю. На засланні працював лісником і десь там і пропав, а сім'я вернулась в Боровикове.

В селі була чотирикласна школа, в яку я ходила.

Коли був голод 1932-33 року, ходила десь в 3-4 клас. До обіду ходила в школу, а після обіду на роботу. За селом в учителів була земля, я її обробляла і за це мені платили якісь гроші чи шматочок хліба.

В нашій сім'ї не помер ніхто, тому що була корова. На цей час два брати і сестра були одружені і жили в Юрковому. У старшого брата було троє дітей, а корови не було, вони всі були пухлі. Батько теж був пухлий, він пас корови, брав з собою чашку, доїв корову і так прожив. Братів теж давали молоко і так всі вижили.

Де живе Боровик Тетяна Григорівна, був лісок. Ходили туди з матір'ю і чухрала липу, з якої пекли млинці. Варили трохи картоплі. Змішували лушпиння з картоплі з липою, пекли млинці і їли. А вони такі гіркі були. А братів були дуже смачні і він забирав собі і дітям.

Весною картоплі трохи посадили. Прийшла баба Кішук Галини Павлівни і попросила трохи картоплі. Мати дала з піввідра картоплі завбільшки з квасолину, але вона вродила дуже гарно.

На тому місці, де раніше жила Ляшенко Марія Прокопівна, жив дід Федосей, в нього була дочка німа, десь 1907 року народження. Вони стали пухнуть. Помер батько, а дочка, хоч і німа, кричала на всю вулицю. На другий день померла і вона.

Чому був голод? А тому, що все забирали в колгосп. Врожай тоді не такий вже і поганий був. А забирали свої - комуністи і комсомольці. Батько лежав на лаві, а під подушку заховав вовну для прядива, так вони і її забрали.

Не всім пощастило так, як нам, що ми всі вижили. Померло дуже багато людей, цілими сім'ями і родинами."

Записано зі слів Кочерги (дівоче Красюк) Марії Василівни, 1927 р.н.

"Насправді я народилася 17 травня 1927 року на Вознесення, але по документах записана 6 червня.

Голод для нас почався ще раніше 1932 року, під час колективізації.

У матері з батьком я була останньою, п'ятою дитиною. Всі ми жили при дідові, разом з іншими невістками і їхніми дітьми. А синів було п'ятеро, четверо з яких жили з нами.

Дід був дуже багатий - куркуль. Мав до тридцяти десятин землі, багато коней, корів, овець, навіть парову машину. Хата була велика, на два коридори, бо велика сім'я.

Прийшли розкуркулюють без попередження. Все позабирали, хату розібрали, а нас всіх повигонили. Все це робили свої комсомольці: старшим був голова, на якого казали Рядняний, бо зняв рядно з баби, Курятник, бо кури в людей крав, Деміг Федот Павлович, Красюк Грицько, Меланка. А ще Кочерга Дмитро, який пізніше став моїм свекром. Його син Антін, а мій чоловік, знав про це. Але ні я, ні моя мати ніколи за це йому не впрікнули. Як кажуть в народі, те, що батько розорив, син повинен відновити.

Після того, як нас вигнали, ми ночували по скиртах. Ніхто з людей до себе нас не брав, бо за це і з ними так зробили б.

Але все таки найшли пристанище. В старого Казбулата вмерла жінка і він взяв собі вдову з двома дітьми, а ту хату віддали нам.

В 1932 році зерно позабирали в усіх людей, і почався масовий голод. Деякі клунки ховали під сніг, але ходили з шпичками і знаходили їх.

Люди ходили по скиртах і переточували через сито, може щось посіють. Та й те забирали. А одного разу мати прийшла вся синя, так її за це побили. Мати нас на ніч не загонила до хати, сиділи де хто хотів. Я була на горі, чухрала лободу і їла. Тоді всі городи були в лободі, бо нічого на них не садили. Збирала і обдирала лопуцьку, молочай, липу, акацію.

Люди були пухлі, і ми були пухлі. Ноги лопали, і з них вибігала вода. Хтозна звідки вона бралася, але мати нам казала, щоб ми пили менше води. Дуже багато померло малих дітей. В нашій сім'ї помер тільки батько. Але міг би вижити і він. Йому було дуже важко, що забрали все майно, і щось там почав доказувати. За це його вкинули в кролячу яму. Ми йому давали їсти і пити, але він відмовлявся і помер там. Людей звозили в одну яму і не загортали, бо завтра ще привезуть.

В хаті не було нічого, і соломи на хаті теж. Останнього кожуха здер з моєї сестри Параски мій майбутній свекор. Батьків брат в 1911 році виїхав в Америку на заробітки і слав нам посилки, але нам їх не передавали.

Іздили в Західну Україну мінати ганчір'я на хліб. Коли ті люди взнали про наше горе, зібрали вагон зерна та відправили до нас. Та наші комуністи не дали нам.

Про голод 1933-го року я пам'ятаю, але щоб так душевно і близько до серця, то я сприйняла голод 1947 року, про який трохи замовчують. А мені тоді було вже 20 років і я його відчула на собі ще гірше. Збирала по полях колоски, мерзлі буряки, моркву, картоплю. Ходила на роботу, будували залізницю Диковільку за селом. Копали траншеї лопатою по 16м завдовжки і 1м завглибшки. А після роботи йшли у Вільшану, 12км, по пайок. Йдемо, а по дорозі то тут, то там лежать мертві люди: не дійшли. Падали і в черзі, то переступали і далі ждали. Бувало дочекаєшся, а віконечко закриють переді мною, бо дерть закінчилася. А дома ж лежать мати і брат з сестрою. Мішали дерть з половиною і таке їли. В колгоспі дохли коні, корови. Їх вивозили в гиблище, а люди витягали і їли їх. Та нам мати не дозволяла робити цього. Посаджену картоплю люди вночі вибирали, щоб їсти. Мати написала листа братові в Кишинів, але не дочекалась відповіді. Тоді сестра Параска поїхала до нього. Він зняв з себе кітіль і чоботи, продав на базарі і купив мішечок жита. Це й допомогло нам вижити. А потім вислав посилку. Забрала у Вільшані, пробіла маленьку дірочку, щоб хоч зернину з'їсти. Добре, що ніхто не побачив, бо якби взнали, що там зерно, то відібрали б і вбили.

Це було гірше побоїща, бо пуля вбила та і все, а це скільки мук було пережити. Коли розказую про це онукам і правнукам, вони не вірять, що можна було так вижити. Але, мабуть, ми вижили для того, щоб розказати про це горе своїм нащадкам."

Записано бібліотекарем
Боровиковської СБФ
Федьорченко Ольгою Іванівною

с.Будище

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Ось спогади Івана Антоновича Демченка, жителя села Будище:

"Коли розпочався голод, у Звенигородці на розі вулиць проспекту (нині проспект Шевченка) та Енгельса, де тепер нова пошта, був магазин. В ньому відкрили "Торгсин" (торговий синдикат), де за золото та інші коштовності можна було виміняти трошки борошна, чи інших продуктів. Міське населення, що одержувало пайок, на крайності не йшло. Селяни ж перед лицем смерті, несли золоті речі, навіть коронки зубів, рятуючи своє життя. У нас золота не було. Зароблені гроші дореволюційної чеканки покривали банкові позички та йшли на розходи.

У матері була дівоча ще гірлянда срібних карбованців, що чіпляли дівки, як прикраси на ший. Вирішили ми проміняти їх у торгсині. Мати взяла з собою і мене. Памороки забивали виставлені на вітрині продукти: копчений окорок, товстий кусок сала, оселедці, копчена риба. Велика паляниця, далі борошно, крупні різні, консерви. Описати все трудніше... Гірлянду зважили, зробили аналіз. - Що хочете взяти? - спитала лаборант. - Борошна! - попросила мати. - Буде дуже мало. Може печива?

Мати погодилась. Зважили пачечку, багато. Надібрали 2-3 штуки і дали. Твердили, що це продукти закордонні. На упаковці я прочитав, що вони виготовлені на Київській фабриці. Один коржик був дорожчий за срібний карбованець.

Наслідки голодомору в селі Будище страшні - померло від голоду 175 осіб: з них чоловіків 107 - 61%, жінок 68 - 39%, діти до 16 років - 35%, працездатні - 50%, старики - 15%. Залишилися круглими сиротами понад 25 дітей. Залишилось пустих хат 11, з них продано сільрадою 5, зайнято або розібрано родичами - 6. І це за три місяці, в той час, як за чотири роки війни жертви в селі становили 150 осіб, в тому числі на фронтах 112."

Багато людей, йдучи кудись в пошуках їжі, вже не поверталися додому. В Ризиному так сталося з Ольгою та Василем Яковенками, Мусієм Загороднім, Григорієм Линником та багатьма іншими. Так в цьому ж селі особливо часто стали пропадати діти. Розповідали, що вони стали жертвами жебраків, людодів. Люди від голоду звірили, втрачали подобу Божу, їли своїх та сусідських дітей. Так, Марія Ярова зарізала свою трирічну дочку і, розчленувавши мертве тіло, харчувалася доньчином м'ясом. В людодівстві було звинувачено й Катерину Линник, яка заманила на своє подвір'я семирічного сусідського хлопчика та ще декілька сільських дітей і зарізала їх. Всього в районі було зафіксовано більше двадцяти випадків людодівства, хоч їх було значно більше.

Люди помирали від голоду особливо зимової пори 1932-го. Трупів по селах збирала грабарка. Це були спеціальні команди з двох чоловік. За цю страшну роботу їх

підгодовували в колгоспі баландою. Звозили покійників на цвинтарі, де було викопано яму - велику братську могилу. Чорною дірою називали ту яму в селі Озірна. Іноді до ями вкидали ще живих, але непритомних людей, щоб не їхати зайвий раз на спустілі кутки сіл. Все одно помруть... По закінченні роботи трупи прикидали вапном або тонким шаром землі. Через день - другий все починалось спочатку.

Траплялося, що знесилені люди, жебраки падали й помирали під чужими тинами. Їх за законом повинен ховати господар двору. Якщо трупи розкладалися, їх закопували там, де вони лежали, в яму глибиною до 60-ти сантиметрів і загортали землею, не лишаючи на могилі жодної позначки. Такі безіменні могили були на подвір'ях, в садках й на городах.

Розповідь про голодомор жителями села Озірна Поштаренко Одарки Костівни (1920 р.н.)

Пам'ятаю, ці роки вони були дуже страшні. В 1932 році не було в нас засухи, все було добре, а просто влада старалась зробити це горе. Урожай влада забрала. Голова колгоспу Касьянчук заховав був для дітей школи 2 ц. гречки, то його арештували і розстріляли. Всі ми плакали за ним.

А в 1933 році було дуже дощове літо. Все що посадили - гнило. Пішеницю складали в копиці, а вона проростала, а не сохла. Активісти разом з міліцією ходили по хатах і відбирали у людей вирощений урожай до "бубки". Такий час був, що люди боялись один одного, бо сусід міг донести на сусіда. Підвода їздила і все забирали під мітлу. Де зерно, де картопля - все чисто, оставляли одну воду. А люди вимирали цілими сім'ями.

Батько в кузні робив, а за рік заробив 2 відра відвіюк, бо все йшло з колгоспу на заготовлю хліба. А хліб возили підводами, ще й з червоними прапорами і транспарантами "Лишки хліба здамо державі" люди були безсилі боронитися проти цього. В магазинах нічого не було, виїхати з села не можна, бо

паспортів не було, а справок не давали.

Активісти шукали продукти де тільки можна було. Довбали стіни, ламали комини, штрикали землю шпичками. Як хтось поставить у піч варить квасолу чи горох, то й те висипали і забирали, а горщик розбивали.

Млина в селі закрили, а жорна люди самі поробили і вночі тихенько мололи, якщо було що молоть. Як знаходили активісти, то жорна розбивали. З одного качана кукурудзи їла зерно вся сім'я і це було святом.

Я з матір'ю ходила в колгосп проривати буряки, то давали мені 100 гр. хліба на день. А я прив'яжу його до себе, щоб не вкрали і не замічала, як його по крихті з'їдала. А мамі давали 200 гр. То вона приносила додому дітям.

Ми ходили собирати із школярами колоски, а взяти колоска не мали права, хіба хто розтеребить в долоні і з'їсть та й то вчителі наказували, щоб діти цього не робили. Якщо в когось знаходили зерно чи колоски, то арештовували їх, ще й показові суди робили.

Якщо це діти були, то судили батьків за 5 колосків. У нас був вчитель Поштаренко Афон Аксентійович, то жалів дітей і вчителька Мудріцька Ліда Василівна, теж не видавала нас. Як побачить, що хтось розтеребив колоска, то й відвернеться, наче не бачить, хоч і каже, що не можна так робить, бо в городі робочі хочуть їсти.

На нашому кутку було 17 хат, то вимерли 45 чоловік. І такі парубки мерли, що могли б все робить, а без їжі не витримували. Люди, як мухи, падали і мерли з голоду і ніхто не міг нічим зарадить.

Діти сироти вимирали, а якщо якісь залишилися, то їх звозили в пусту хату, де вони лежали на полу, на ряднині чи соломі. Із колгоспу їм привозили якусь юшку, вони пухлі там лежали. Їли люди даже дохлу скотину, геть солому з воза, що в крові була облизували.

Їли жалку кропиву, пекли з неї млинці, їли бруньки дерев, дерева потім ціле літо стояли голі, не було на них листя. Мама варила 12-ти літровий казан юшки і вкидала туди стакан пшона, зелень. А ми стояли голодні і чекали коли звариться. Коли мама мішала ложкою юшку, то ми просили сьорбнути хоч трошки

Розповідає Осадча Галина Макарівна, 1928 р.н.

Жили ми втрьох - я, мати і батько. Батька звали Макар Тарасович, мати - Оксана. Коли почалися голодні часи, їсти до столу мати не сідала, казала, що вже поїла, так продовжувалося до тих пір, доки в неї не почали пухнути ноги, тоді батько почав силоміць садовити матір до столу і заставляв її щось з'їсти.

Мати була родом з с.Пединівка з багатого роду. Коли вона йшла заміж, в придане від своєї матері отримала 6 червінців, на яких було викарбувано напис 25 карбованців і портрет царя. Щоб не померти з голоду, мати занесла по одному 3 червінця у Звенигородський "Торгсин" та виміняла їх на хліб. І завдяки цим червінцям сім'я вижила. А ще дуже запам'яталось, як батько під весну поїхав на Кавказ до свого брата і він дав йому мішок кукурудзної дерті. Але коли батько привіз того мішка додому, на другий день прийшов до них голова села Потабенко К.В., взвалив той мішок собі на плечі і поніс до своєї хати. Коли розпустилося листя липи, його сушили, товкли і пекли хліб, потім їли квіти акації, лободу. Так і вижили.

В цілому люди по селу ходили голодні і пухлі, вмирали де хто впаде. Вжити вдалося тим, хто мав щось цінне, що можна було б у "Торгсині" виміняти на їжу.

Батько Галини Макарівни, Осадчий Макар Тарасович, зазнав репресій у 1937 році. Ще й досі Галина Макарівна, згадуючи ті голодні часи, не може стримати сліз, і наказує своїм дітям і онукам берегти кожний краєць хліба.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

С. Вільховець

Страшним лихоліттям над Україною пронісся голодомор 1932-1933 років. Немає нічого страшнішого і болючішого від голодних дитячих очей. Можливо в меншій кількості, як в інших населених пунктах, але не минула і наше село коса голодомору 1933 року. За неповними даними в селі від голоду померло 106 осіб, з них 68 дітей. Крім дітей помирали в основному престарілі. Найбільше померло людей на кутках:

Новостройка - 20 осіб, з них 9 дітей;

Вовча - 26 осіб, з них 18 дітей;

Пустовітовка - 19 осіб, з них 10 дітей;

Кравченково - 10 осіб, з них 6 дітей.

Крім недороду в 1932 році, причиною голоду було ще і насилля наших же жителів, вироdkів, як їх називають, над своїми односельцями. Активістами колективізації села були: Задегіголова, Лукавенко Григорій, Поліщук Фросина, Кучеренко Ганна, Бережний Петро Степанович, Мудрий Федір Бенедиктович.

Задегіголова був головою сільської ради в той час. Їх руками було забрано останній кусок в своїх сусідів. Це в першу чергу на кутку Пустовітовка - Задегіголова (по вуличному Байда); на Вовчі і Новостройці - Лукавенко Григорій (по вуличному Босий); Поліщук Фросина (Варчучка по вуличному); Кучеренко Ганна (стара Смовжа по вуличному); Бережний Петро Степанович та Мудрий Федір Бенедиктович, які заганяли людей в крижану воду на Михайла, бо ті не хотіли йти в колгосп. Простудився в холодній крижаній воді і помер чоловік Коломієць Харитини.

Це по заяві Кулініча Степана розстріляли Орленка Григорія Івановича, який заявив, що не дасть босякам насміятися над вірою та церквою.

В селі розкуркулено 20 сімей.

Не одного "куркуля" відправлено з села за те, що він мав хорошу хату, кожуха чи свитку і добровільно не віддавав їх активістам. До цього часу стоять по селу ці хати.

**Записано зі слів жителя с. Вільховець
Благодатного Федора Михайловича**

Про це писати просто страшно. Я хорошо знаю, як коло нас жив сусід Мудрий Павло (по вуличному його звали Гавун). У нього було 5 дітей. Це було весною 1933 року. Умер їхній батько, потім мати, а потім діти стали умирати. В сім'ї було 4 дівчат

і старший син. Я на свої очі бачив, як Максим - старший син, сестру свою за руку ніс на плечах до цвинтаря, ще й упав з нею, бо і сам був голодний. Ходили в ліс по листя, з липи чухрали та їли, а гнилу картошку копали на городі, перекопували землю, шукали прошлогодно картошку. У поле ходили, збирали картошку та мішали з листям липовим і їли - ще й добре було. Коли кидали собаці, то собака не їв, а люди мушили їсти.

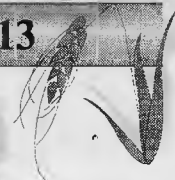
А як розкуркулювали мого діда, то я добре пам'ятаю. У діда мого була пара коней і телиця. У 1932 році забрали коні, воза і сани поламани, а дід упряж закопав у землю і не давав до колгоспу. То вони, представники, ходили до хати по три рази на сутки: не даєш упряж, то давай хліб, а ми за хліб купимо упряж для коней. Хліб забрали ще раніше, уже нема чого брати, а баба моя понаходила жито, відер двоє проса, та в горшки понасипала і в сніг позакопувала, щоб не найшли. Нам до врожаю дожити треба було, а вони все підряд забирають.

Нас було 5 душ у хаті: дід, баба, дочка Ярина і сестра моя Маруся. А моя мати виїхала геть із села, ніхто і не знав, де вона ділась. Аж потім узнали, як письмо прийшло. Посилку вислала нам: сухарів із хліба. Це був нам празник, як получили посилку, бо ми забули який і запах хліба. Як уродив хліб у людей на городах і на полі в колгоспі багатий урожай був, але хлібоздачу накладали на людей. Ми не вправилися вижати жито, бо тоді тільки жали, бо треба було кулів, щоб хату підлатати соломом. Саме в розгар жнив приїжджає гарба і 4 чоловіки заїжджають на город і самовільно викидають снопи жита, а баба як побачила, то стала кричати: "Куди ви викидаєте, ми ще не дожали і не молотили". Моя баба вилізла на гарбу і стала скидати снопи. Вони на гарбу, а баба з гарби, на стерню. Я бігав та плакав. Один із чоловіків сказав, щоб бабу зв'язати віжками, другий пішов до коней, зняв віжки з коней і стали мою бабу зв'язати. Руки назад повернули і зв'язали - поки заберуть снопи: Тоді якраз діда не було дома, сестра в школу ходила, а її мати на радгоспі була коло телят, а я малий бігав та плакав.

Федь Педченко був голова колгоспу, і ще три представники прийшли шукати хліб у мого діда, уже все забрали до грама. Голова колгоспу мав на діда око, бо віжок не здав у колгосп, то він сам виштрикував де

попало. І вдруг загупало в коморі, то він сам узяв лопату і викопав яму почті в ріст і не найшов хліба, бо його не було, вони забрали ще снопами той хліб. Оце зранку прийшли пошукали і надвечір ще раз приходять, а то ще й вночі приходять шукати.

А ось ще тут жила одна сім'я - людоїди. Це теж в 1933 році. Правда, що і мене чуть не з'їли, але спасибі людям, що одвели мене от цієї смерті. У нас був радгосп від сахарного заводу, там у 1933 році вирощували цукрове насіння і буряки сіяли. Там була столова, общежиття, коні були, корови і свині, общим все хазяйство було. І цей радгосп людей спасав від голоду. Там давали їсти три рази на день, хто працював весною, кузки збирали на буряках, на висадках, і так роботи було багато. Люди йшли туди і діти теж, ну дітей було більше. Всіх на довгоносики посилали і їсти давали добре - три рази на день. Я сам ходив і ночував там у конюшні в жолобах, бо в общежитті не було місця - людей було багато. А в нашому селі жила одна сім'я, що заманювала дітей додому, щоб корову пасти, а в ніх корови не було. До них ходила одна дівчинка, год десять-одинадцять, теж з того радгоспу, вони її приманили і вона ночувала в них. Була із тиждень. Вона піде на село щось випросить у людей, то картоплину, то хліба кусочок, то ще щось, общим хто що дасть. І вона несла наче додому, так як вона у них ночувала. І раптом її нестало. Люди думали, що вона пішла на радгосп, бо в них нема чого їсти. А вони її вночі зарізали і з'їли. І ще дітей чимало, але послідній хлопчик, бо як вони його заманили, що будеш корову пасти, а він був розумненький та й питає, а де ж ваша корова, а вони отвітили, що на другому городі пасеться. Вони старалися, щоб його в хату заманить. Ну він пішов у хату, а вони двері на клямку і він замітив наше двері на клямку заперли. А коли Ялина кивнула на Саміла, матір Самілова, доки ти будеш лежать, вставай, а він лежав на печі. Коли хлопчик замітив у Саміла ножа, то він утік і став і кричати, вискочив на двір. А якраз ішла Килина Коберничка, вона і зараз жива єсть, і Ялина вийшла на двір, а Килина питає, що ви йому робите, що він так кричить, а вона в ответ, я хотіла шапку скинути з голови, а він став кричати. Но хлопчик усе розказав і Килина пішла до сільської ради і заявила про них. Прийшли і забрали обох - матір і сина. То в ямі за хатою знайшли

с.Вільховець СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

сім голов людських, і одежа тоже в ямі. Ще в печі було м'ясо людське, тушилося в двох чавунах. Їх як забрали, то вже й ніхто не бачив де вони ділися. То я даже туди боявся ходити, де вони жили. І всі люди боялися теї хати.

Багато людей померло на Новостройці в 1933 році. І хліб був у коморі. Тоді був колгосп "Жовтень", у коморі було сто мішків пшениці, а люди з голоду вмирали. Тоді Федь Педченко - голова конюшні, і каже Хомі, знаєш що, бери коні вночі і розвеземо хліб по 10 мішків для кожного. Це були Лисові Іван Олександрович, собі тоже і Хомі 10 мішків, іще Притуленко жив на Вовчій, так його звали тоді, Лукавенко Степан, Педченко Тарас, Лукавенко Адам. Общим вся конторська свита. Як умерла жінка у Мудрого Хомі, а він узяв другу, а в теї жінки померли діти з голоду, було в неї четверо і всі померли. Хома розказав їй, що як було в голодовку, як він хліба привіз 10 мішків додому з комори. То він був не радий, що признався. Вона його заклала, каже, що мої діти з голоду помирали, а ти куркуль ще й на базар носив та продавав печений хліб. В нього люди найбільше брали, бо в нього був хороший хліб. Я знаю, що як дід чи баба прийдуть з базару, кажуть купили хлібину. Як розрізали, а в ній в середині - жом або ганчірка. Наче хлібина велика, а в середині щось упхнуте, то боялися купляти хліб на базарі. Це була істина, я на свої очі бачив.

Записано зі слів Щербини Марії Трохимівни.

Коберник Ялина (по вуличному Шутька) мала сина. Чоловік пішов у світ. Заманювала дітей до себе, різала їм і їла з своїм сином. Пробувала заманити Петренку Явдоху Гордіївну (на той час їй було 12 років), але вона втекла. Потім Шутька пішла на радгосп, щоб взяти хлопця пасти корову, якої в неї не було. Сама взяла ножа і хотіла його зарізати, але він утік до Коберник Килини, яка робила виконавцем у сільській раді. Вона відвела його у сільську раду, цим самим спасла йому життя. Потім Килина замітила, що не видно сина Шутьки. Не було чого їсти, Шутька зарубала власного сина, поставила у чавунах у піч варити. Килина сказала в сільській раді. З сільської ради приїхали і виявили в ямі 6 людських голів і кістки. Чавуни із м'ясом поставили на сани, Шутьку прив'язали за саньми і вели її до сільської ради. Вона по дорозі хватало м'ясо із чавунів і їла його. Шутьку забрали невідомо куди.

Захарій Сазонтович Лукавенко копав ями і хоронив померлих з голоду. Був один випадок коли заживо завезли на цвинтар в яму жінку, вона викарабкалась з ями і жила після того ще понад сорок років. Збирав мертвих Захар Сазонтович Лукавенко, він казав, що я за тобою ще завтра буду їхати, ти вже мрець, а пайку за тебе я одержав.

Спогади Головченка Петра Адамовича, 1920 р.н.

В роки голодовки (30-ті роки) будували вузькоколіяку ст.Звенигородка - Водяники - Бужанка. Людей звозили з усіх сіл району. Працювали грабарі. Бачив, як щоранку, опухлих від голоду людей привозили на будівництво насипу. Вранці майстер переписував усіх присутніх. Не всі могли робити насип, були зовсім безсилі. Занесеним у списки в обід видавали якусь баланду, мамалігу і по кусочку хліба, ввечері давали 600гр хліба і кусочок жовтого сахару. Працювали не тільки люди з Вільховця, але й з інших сіл. Вузькоколіяка побудована на людських кістках. Зараз там стоїть хрест.

Спогади Кропивка Михайла Пилиповича, 1912 р.н.

Розповідає, що на кутку Пустовітівка був такий Марвич (прізвище), жив там де Олефіренко В.Ф. Вони з жінкою з'їли свого сина, звали його Стьопка. Потім їх забрала міліція і з кінцями.

Спогади Робочого Івана Вакуловича, 1904 р.н.

Хто був у колгоспі, той вижив, давали похльобку і коржі. Пригадую, як у Вільховець прийшли з Кобринового мати з дочкою, шукали роботи і померли на Широкому березі. Багато людей вмирало, що їли зелені колоски. На кутку Новостройка багато померло людей. Звозив їх і ховав, скидаючи в одну яму, Лукавенко Захар Сазонович.

с.Водяники СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Розповідає Коваль Катерина Василівна, 1914 р.н.

Народилася я у с.Рижанівці 1914 року, а у 1919 році переїхали ми у с. Водяники. Пасла свині і овечки, гляділа брата Якова. Коли мені було 14 років, ходила із батьком у жнива в колгосп, а коли виповнилось 20, то пішла у радгосп.

1933 р. був страшний голод, якби не забирали у людей останнє, то цього б і не було. Приходили бригади і забирали все, що було із торбинок, із горщиків, вигрібали де який качан, ніде нічого не лишали. Бідні люди їли листя із липи, сушили, мняли, їли із соняшників осередки та із кукурудзи, мололи у жорнах, а потім почали і людей їсти.

Чоловік Кузій Федір свою жінку з'їв. Дві сестри з'їли чужого хлопця, якому було 12 років. Люди почали пухнути, мерти по хатах, по дорогах. На цвинтарі викопали яму і почали туди їх звозити. Чоловік, Мовчан Іван, мав конячку і його заставили звозити мертвих людей. Одного разу він побачив під тином ще напівживого хлопчину років 20 і хотів його забрати на віз, а хлопець каже: "Я ж ще живий", а у відповідь почув: "А що ти хочеш, щоб я за тобою завтра приїхав". І забрав його і вкинув живого у яму.

У селі не було ні кота, ні собаки, поїли все. Люди спасалися хто чим міг.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Гусакове

Село - і серце защемить

ІВАНЧЕНКО
МИХАЙЛО ГРИГОРОВИЧ

Село - і серце защемить. Там у холодних срібних росах скупав я свої босі ноги. Пастушком уздовж і впоперек перейшов довгі гони чорноземних полів. Завмирав від дівочих пісень у білому цвітінні вишників. Там уперше побіг на мідний поклик шкільного дзвінка. Ніде не було таких казкових рожевих світанків, як у нашому селі.

Воно зародилося від козацького зимівника. Першим осів тут кошовий отаман низового козацтва Запорозької Січі Іван Петрович Гусак. Двічі, в 1688-му та 1693 роках, обирали його кошовим. Водив січовиків до Криму визволяти невільників. Брала з бою Кафу, Бахчисарай і Кезикерман. Підтоптавшись, осідали біля оранки. Творили хліб. Отак із хутора Гусакового виросло село. Не всі нащадки січовиків стали кріпаками. Знову ходили до Криму. Чумакували з роду в рід. Скільки того золотого зерна перевезли на південь! Адехто пройшов кам'янистими дорогами Болгарії в чумацьких обозах генерала Скобелева. І мій прадід теж. Чумаки і гречкосії знали почім шмат хліба...

Рваними кінокадрами виринають з пам'яті оті болючі дні і ночі. Загалом мій видимий світ обмежувався нашою вулицею. Вона - кругляк, мов чумацький табір.

З туману літ бачу: заходять до нашої хати рішучі люди. Активісти. З ними уповноважені з району Хусід і Карлін. Плаче мама з немовлям на руках. Люди обстукують піч. Штиляють залізними палицями глиняну долівку. Мені не до тям: чому у нас шукають хліб? Хіба ми його крали? Нишпорять усюди. Заглядають у горщики. Перевертають постіль і колицу. Старша сестричка Ялинка сидить на лаві. Щось весело до них лепече. Не помічають. Ось один із них висипає з нашої торбини квасолу в мішок. Вибігаю з розпачу надвір. З комори вже все вигребли. Носять на підводу. Мама біжить за ними слідом. Благає залишити на дітей. Чую: голосить вулиця. Отже, забирають не тільки в нас. За віщо?

Звечора на хліві пугає пугач. Мов на пожежу.

Батька вдома немає. Завербувався до Краматорська будувати завод. Ні, не передчуття лихого погнало його на заробітки. Він вразливий до громадських справ. Одним із перших здав до колгоспу пару коней і реманент. На будь-який заклик відгукується. Адже громада - великий чоловік. Вона його виростила, коли залишився круглим сиротою.

...Живемо без хліба, на картоплі. Порятовує молоко. Ще доїть корова. Ідучи до школи, заходжу за Саником Іванченком. Ми вчимося разом у третьому класі. Його батько ріже ниткою на столі глевкого, як мило, житняка. Кожній дитині по шматочку. Завбільшки з сірникову коробочку. Я мовчки ковтаю слину.

...Вдарили перші морози. До нас прибилася родичка з Вільхівця. Почоловічому сувора. Бере мене з собою на промисел. Бо мама нездужає. Ідемо по першій поросі. Гарно в полі. Інші на бадиллі. Лопата в жінки під рукою, немов рушниця. Я наповнююся сміливістю. Кілометрів за три від села - кагат із морквою новосільського колгоспу. Підкралися. Вона довбе мерзлий панцир. Уже видно моркву. І тут, мов з-під землі, - сторож. Я ще встигаю вихопити з кагату дві морквини. Палиця сторожа навкидаючи боляче поціляє мене по ногах. Втікаю щасливим. Роздобув їжі. Я ще прудкий. Родичка відбилася від сторожа. Теж прихопила здобичі. Доганяє мене.

...Мете снігова поземка. Ми, дівторня з вулиці, закушані по самі вуха, йдемо за вітряки в поле. Вітряки нерухомі. Нема їм роботи. За ними скрита солома. Розстеляємо кожен свою рядюжку. Перетрушуємо, перевіраємо солому. Хукаємо в померзлі пальці. Нам весело. Хочеться поборотися. Та сили нема. Руки й ноги - немов ганчірки. За білий виднокрай поринає холодне сонце. Вертаємося додому. В кожного в кишені золоті зернини. Одного разу я приніс повнісіньку жменю. Навар запашний був. Мов дух справжнісінького хліба.

...Зимуємо тяжко. Мама продала корову. Нема чим її годувати. А ще батько вислав гроші. Всього того стачає ненадовго. Буханець хліба коштує 200 карбованців. І то треба пильно перевірити, купляючи. Всередині, буває, глиня. Білу глину також домішують до ржанки. І продають.

У селі лютує голод. Насамперед пожирає совість та справедливість. Затим дружбу і родичання. Аби завмерло співчуття і милосердя. І згасла взаємодопомога. Опісля голод бере самих людей.

У мами розпухли ноги. Стали завбільшки як валянки. Вона гірко плаче. Вмер її батько. Я вдивляюся в померезану морозом синю шибу. І тяжко замислююся. Нема вже діда Софрона. До кого я тепер піду колядувати? Хто мені сипне в шапку пригороду мідяків з цукерками? Не розкаже мені дід більше нічого. Ні про те, як у сімнадцятому начепив на груди червону стрічку та записався у "вільні козаки". Як відняв шаблю у стражника та сам собі зробив сідло. Ні про жнива на панському полі. "Ой, не знав козак та й не знав Софрон, як славоньки захити..." - співав, бувало. Вже не співатиме.

...У хаті голодно і холодно. Мама всюди вишукує що-небудь їстівне. Висівки, лущиння й бадилля. Чого ми тільки не їмо! Вона нас тримає на землі. Щодня варить буряки. Ходить мало. Береже сили. Здебільшого лежить на постелі під кожухом. Біля неї пригрілися Ялинка та Оля. Я до школи не йду. Взуваю мамині чоботи, аби більше онуч намотати на ноги. Підперізую свитку поясом. Глибоко, аж на вуха натягаю батькову сиву шапку. І ніяка хурделиця не

страшна. Іду добувати паливо. Бо стіжок соломи допалюємо. Відбиваю важкою сокирою все, що здужаю. Тріщить тин, обора, загорода у хліві. Потім плентаюся до клуні. Заходжу досередини. Вибираюся по драбині нагору. Підрізую ножом перевесла стріхи. І підбиті тичкою сніпки розлучаються з латами. Зсуваються надворі в сніг.

Одного разу раптом з-під сніпків щось вислизає. Повз мене летить додолу багнет. Оглядаю те місце. А там книжечка в твердій палітурці. "Перекотиполе" Квітки-Основ'яненка. Всередині якісь папери. Великі ліковані листи конторської книги списані гарним батьковим почерком. Прізвища, імена чорним чорнилом. Вертаю до хати. Подаю знайдене мамі. Виявляється, списки наших сільчан, котрі повстали проти німців у 1918 році. Батькова сотня. Це мій батько, фронтовик Грицько Дмитрович Іванченко (згодом репресований), згуртував її і водив у бій. Розповідав, як залягли в житях побіля Паламарчиного яру і розбили ескадрон кайзерівців. Мама читає по складах. Пояснює про кожного. Дізнаюся, що декого з них, голодного, вже прийняла земля, яку відстоювали. А мене обсідають рожеві мрії. Коли б мав, то роздав би їм живим по хлібині. За оті бої.

Ввечері на встеленій соломою долівці біля відкритої лежанки читаю "Перекотиполе". В лице пашиє тремтяче полум'я. Жарко від снопиків. А за спину хапають дрижаки. Мені страшно за людей. Чому вони такі чужі одне одному? Чому розсварені, мов звірі?

...Весна безрадісна. Мені не мила небесна голубинь і сиза потепліла далина. "Що б отаке з'їсти?" - гризе мене єдиний помисел. Блукаю по розгаслому мокрому городі. Вишукую вимерзлі, талі, мов хляки, картоплини. Вишукую, мов життя. Мама розмішує їх із тертим буряком і пече хелики. їх так мало. Іду надвір і всідаюся на прогрітій промінням призьбі. Сили в тілі немає. Воно наче не моє. Поволі дотліваю. З дня на день. Але голод підводить мене. Штовхає на пошуки. Човгаю ногами через дорогу на дядькове подвір'я. Обидва мої дядьки з родинами подалися на Донбас. Рятуватися від безхліб'я. Раптом помічаю в яру зелену латку. Плентаюся донизу, а там - пшінка, котру навесні до борщу додають. Щойно на схилі розтав сніг. Ще слизько, падаю. Пшінка тільки-б зійшла. Жадібно її рву. Кидаю до рота. Напихаю за пазуху. Як пощастило! Озираюся зацьковані. Чи хто, бува, не наміряється відібрати у мене здобич. Зрештою пасуся навлежачки спокійно, мов корова. А що? Я вже став таким собі звірятком. Готовий гризти кору дерев. Аби вижити. Пшінка додала мені снаги. Вибираюся з ярка. А вилізти не можу. Якихось два-три метри мокрого крутосхилу. Рачкую вверх. Руки й ноги сковзаються.

(Продовження на 15 стор.)

(Продовження. Початок на 14 стор.)
Безсило сповзаю на дно. Перевертаюся на спину. Наді мною високе-високе блакитне небо. І голе гілля брунькуючих дерев. "Мамо!" - розпачливо гукаю. Крик отой здавлений.

Хто мене почує у цьому безсердечному світі?

Ніхто не знайде. Не прийде на поміч. Певне, отут мій край. В голові туманиться. Але згадую маму та сестричок. Найменша вже не плаче. Попикує, мов кошеня. Вони чекають від мене здобичі. В душі оживає дика впертість. Перевертаюся на животі і повзу знову. Чіпляюся брудними пазурами і худючим підборіддям за землю. "Поможи, рідненька. Не дай зітліти у цьому ярку". Нарешті з собачим скімленням вибираюся на сухе. Довго не можу погамувати шаленого серця.

...У мене теж набрякли ноги. Нічого не можу взути. Але вже з'явилися стежки. Село напівпусте, мовчазне. Ніби вимерло. Одного разу заходить Санік: "У школі їсти дають". Йдемо до школи. Мене гойдає вітер. Добралися, а там розгардіяш. Хто хоче, сидить на уроках. Інші блукають по двору. Директор Кость Тихонович Денисенко (згодом репресований) рятує школярів. Десь дівстав клумачок нечищеної гречки. У будинку, де мешкають вчителі, для нас вариться юшка. Кожен отримує тарілочку гарячої страви. Я з Саніком теж. Та нам цього замало. Чималим гуртком збираємося біля льоху. Розкладаємо багаття. І на шматку іржавої бляхи смачимо собі равликів-павликів. "Равлику-павлику! Вистав ріжки на чотири доріжки!" Підігріті слизькі слимаки виповзають з раковин. Ми їх поїдаємо живими. Якщо пильно шукати в торішньому листі шкільного саду, то їх ще доволі.

І люди, мов слимаки. Гнані голодом, вилазять на осоння. Наша вулиця петляє до ставка, мов кризь війну. Не знаю, чого тут більше: героїки чи ганьби. Йде тиха битва за виживання. Майже щодня по дорозі до школи стрічаю тут когось із кутчан. Ось сидить під тиним Катерина Русалів-ська (Громчаківна). У новій свитці, вишитим рушником підперезана. Лице розпухле. Очі-ці-линки, немов її оси покусали. Вертаємо зі школи. Зійшов дощ. А вона вже лежить впоперек вулиці в болоті. Перегородила собою струмка. Води назбиралося. Плавають в калюжі кінці рушника. А ген схилилася під вербою над ставом Явдоха Лисак. Із-за пазухи в неї виглядає лляна квітчаста хустина та новенькі підшви до чобіт. Найдорожче взяла в останню путь. А то якось бачу трохи вище того місця, де впала Громчаківна, лежить на боку Сидір Більобрух. Великий, мов гора. Зарослий щетиною по самі вуха. Страшний. Рве молоденьку травицю. Вмочає в сіль у жмені і їсть. Вертаю зі школи, а він уже не дихає. Я не боюся мертвих. Дід Софрон повчав: "Бійся живих".

Неподалік школи під горбком лежить горілиць якась баба. Вже другий день. Кульбаба навколо неї цвіте. Сонячно. Великі зелені мухи лаять по осклянілих бабиних очах. Де ви, люди?! Оминають напівживих і мертвих. Трупі лежать тижнями по хатах,

не поховані. Кожен береже власні ослаблі сили. Призначений до тієї пекельної роботи Никодим Пахольченко не встигає. Бува, за одним духом прихоплює кволого, ще живого. Звозить мерців і напівмерців на цвинтар, біля якого живе. Отак, коли назбирається декілька, то й прикидає в рові. Чи закопає поміж могилками. У кого є родичі, то закопають глибше. За роботу Никодим отримує велику пайку - півкіла печеного хліба на день.

...В кімнатці вчительського помешкання на долівці лежать немічні школярі. Одного разу чуємо: хтось там з них помер. Прибігли подивитися. Бачимо: старшокласник Іван Руденко з хутора, їхня родина мала прізвисько Бурлаки. Підняли його, аби винести, а під ним у соломі кишить купа вошей. Вибачаюся за натуралізм. Та куди від нього подітися? Що було, те було... Прийшла навідати Івана сестра Ганна. А малий Соколенко, що лежав рядом з ним, благає: "От коли б ви нам хоч що-небудь їстоськи принесли". Сестра знайшла брата вже у шкільному хліві. Поплакала над ним. Вбрала в чисту сорочку. Мов до походу. Ще восени Іван пас колгоспні телята. То приносив, коли котре здихало, частку туші додому. А вже цієї весни не зміг. Родина занепала, ілі терте осердя з кукурудзяних качанів. Домішували до нього листя липи та береста. Ловили жаб. Услід за Іваном не стало його трьох братиків. Ще недавно ніби найменшому, Владлену, справляли "зорини" замість хрестин. Мати сиділа з названим на честь Леніна немовлям на сцені сільбудинку. Її урочисто вітали сільчани та представники з району. І ось дитини вже нема. Не підвівся більше з лежанки й Іванів батько. Добиралася з бурякової ланки голодна мати. Попала під дощ і повалилася. Дві доби зіпала під чужим тиним. Не могла відразу кінчитися. А Ганну подружки з поля попід руки привели. Вона теж ступила вже на свою останню чорну стежку. Буйні коси дівочі, мов клоччя, сипалися додолу. Проте діждалася розвидня. Викинуло колос жито. Потай рвала м'які сирі колосочки. Сушила в печі їх і терла. Отим зеленим глевтяком і порятувалася. У школі не підвелися Іванові побратими: два хлопці Табашнюки, Вдовиченко, обидва малі брати Соколенки.

Вчителів не вистачало. Вони часто мінялися. Студенти педагогічного технікуму в Умані одержують по 100 грамів кукурудзяного хліба і по морквині. Випускників переводять із села в село. Молоденьку вчительку Галину Полікарпівну Химич-Кобилан перевели з рідного Гусакового неподалік у село Стебне. Але й там потрапила в таку саму біду. На її руках помер учень 2-го класу Бондаренко Михась. А як тяжко відходив учень у сусідньому шостому класі. Чіплявся за все, як за білий світ. Всі злякано повтікали з-за парт надвір. Чим йому, виснаженому, допоможеш?

...Мама розпухла. Вона пересувається по хаті, мов привид. Я обшморгує з берестка на причілку хати молоде клейке листя. Обчухрюю також з акацій. Мама додає до того буряка. Пече небачені коржаники. Хрущі над вишнями гудуть. Хлопці їдять хрущі.

Хто приберіг дрібненьку картоплю, то тепер садить город. Хлопця Василя Знахоренка послала його мати на ніч стерегти посаджене. А він посеред городу заснув. Прокинувся вранці - ото тільки й корчів, що під його постелею зосталося. Хтось вигріб усе. На другому кутку села знайшли на стежці вбитого Гришу Лозового. Він жив на нашій вулиці. Мабуть, попався на нічному промислі. У школі ми теж крадькома грабаємося на вчительських городах. Підлазимо до них від лісу. А потім печемо в яру картоплини. Буває, рвем їх один в одного з рук. Ота нечесно добута картопля опікає наші вуста і душі. Адже вчителі нас підгодовують. Найслабших водять до себе додому. По тарілочці супу дають. Але про те думаю мляво. Скоріше шлунком, ніж головою.

...До нас зайшла сухенька бабуса Килина. Теща маминого брата. Вона довго, немов перед покійником, хреститься до ікон. Я злюся. Хіба ми вже зовсім вимерли? Вона розповідає мамі останні новини. Кажуть: ота М., яка живе у двірській вулиці, поїла своїх двійко дітей. Варила в казанах. А ота А., що живе на колгоспі, зварила свого мертвого синопка. А ось підліткові Денисові Русалівському з нашої вулиці пощастило. Його, неприємного, підібрав під тиним Никодим і разом з дівчинкою Ольгою Рябенською завіз на цвинтар. Чи то дорога тряська, чи сонячне проміння їх пробудило. Якраз тоді на колгоспі вдарили в рейку. Кликати до обідю працюючих. Никодим пішов обідати, а підлітки розповзлися по бур'янах. Порятувалися. Мені не віриться. Дениса я ще вчора бачив. Він ішов прямо, не заточувався. Бабуса розповідає ще про базар у Звенигородці. Там ловила міліція якогось спекулянта. Стріляли. А він кинув кошовкою. З неї посипалося людське м'ясо. А в Тарасівці, кажуть, викрито цілу банду. За списком добирали жертви. Мама застерігає мене, аби ні до кого не заходив до хати. Кому я потрібний? Шкура та маслаки.

...Голод вперто прополіє нашу вулицю. Никодим у нього на побігеньках. Має вдосталь клопотів. Зате добавили пайку. Тепер він одержує кіло хліба на день. Відвіз уже на цвинтар батькового двоюрідного брата Пономаренка Остапа з сином-школярем. А за ним усю родину Іванченка Олексі Авдіювича. Щоправда, останню його доньку Ганну сусіди поховали в бузку під хатою. Весною в теплоті доводиться хоронити декого вдома. Никодим не встигає.

Костомеха все ближче підбирається до нашої хати. Ось уже вона забирає нашого сусіда через одну хату Русалівського Андроня. Повстанця і заложника в гетьманській тюрмі 1918 року. Це їхня родина в 1905 році переховувала у своєму темнику діяча з Колодистого. Мій батько розповідав, як довго стражники полювали за отим поповичем Василем Доманицьким. А він усе-таки вцілів. І випустив у світ Шевченкового "Кобзаря". Син Андронів пішов копати батькові могилу. Аби не далеко нести, заглибився біля рову. І якраз натрапив на останки німців з вісімнадцятого. Привіз тіло батька (а сам

(Продовження на 16 стор.)

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Гусакове

Село - і серце зашемить

ІВАНЧЕНКО
МИХАЙЛО ГРИГОРОВИЧ

(Продовження. Початок на 15 стор.)

був іздовим), глянув, а викопана ним яма повна. Никодим устиг туди натоптати своїх. Зверху лежить школярик Іванченко Тодосик у свитці. Все дожидався свого дядька, командира з Далекого Сходу. Виглядав, коли той будьонівку привезе.

Я починаю боятися стуку коліс Никодимової грабарки. Ось він уже виносить Нішу (Нечипора) Русалівського. Мого старшого товариша по школі та пасовиську. Це від нас через дорогу. Друга хата навскоси. А потім вивозить Табашнюків Явтуха і Лигора з родинами. За ними "вільного козака" Орленка Ювмена. Довго в хаті пролежав захололий, поки не навідався Никодим. За кілька днів Никодим перед нашими ворітьми везе Максимців. Так і не догризли голову здохлої коняки. Никодим з чорної туги потішається. Кладе в грабарку Максимця ниць поверх Максимчихи. Я довго ввечері жду світла у вікнах Максимцевої хати. Сам знаю, що даремно. Ще одна мертва пуста бовваніє сліпими вікнами. Щодень наша вулиця спустошується. До кого мені молитися, аби вона не вигибла?

Деся моторошно виє ще не з'їдений пес.

Не можу збагнути, чому вмирають такі кремезні орачі? За віщо? Недавно йшов нашою вулицею сусід мого діда Федір Смоктей. Умілець на всі руки. Як майже кожен селянин. Не тільки сіяв і жививував. Чинив шкіру і шив з неї чоботи. Поставив вітряка. Зробив скрипку і мандоліну. Ножиком, що викує, можна голитися. А от упав коло лавки на східцях і не встав. "Куди ти мене береш?" - каже Никодимові. - "Я ще живий". Никодим не зважає на те. Попід руки Федора та в грабарку. Знає, скільки кому відміряно цього світу. Напрактикувався. Не згірше лікаря якогось. Он парубок Гнат Рогатюк теж думав довго ряст топтати. А виліз на піч та й захолов. На другий день принесли йому повістку з військомату. На службу йти. За ним і його батько преставився. А ген з того дворища, де стояв колись зимівник кошового Гусака, вибралася уся родина повстанця 1918 року Романенка Мусія. У вишеньки. То хрестів там майже не зосталося. Вирубали на дрова.

...А вже красне літечко наступає. Блукаємо вдвох з Васильком (брат покійного Ніші) по вишниках. Пригинаємо гілля. Бо на вишню несила вилізти. Об'їдаємо, немов гусінь, щойно зав'язані зелені ягоди. Животи - як баняки. А душа волає: "їсти!" Василько часто сідає. Заспокоюю: "В полі вже жито половіє". По жито ми з ним не пішли. На заході сонця він помер. У себе за хатою востаннє видихнув ще один наш однокласник Андрій Рябенкий. Батька його прозивали Батрачком. Потрапили мої побратими до одної ями.

...Мене забирають у "майдан". Це через два двори від нашого вверх по вулиці. У

хаті Мартиненка, куркуля в домотканих штанах. Його з родиною вивезли до Сибіру. До "майдану" всі ті, що ходять на роботу, зводять своїх дітей. Пузатеньких тонконіжок і розпухлих, неповоротких, байдужих і безсилих. Зібрали й кількох школярів, бо школа не працює. У мене з брезглих литок проступає вода. Та дарма. Радісно хлебчу з миски теплу юшку. Без ложки. Як пес. Написав батькові вже два листи. "Вертайся, бо не застанеш нас". Мама не встає. Сестрички повзають по ній.

"Майданів" у селі кілька. Люди спам'яталися. Заходилися рятувати своє майбутнє. Один "майдан", найдавніший, у хаті Максима Козоріза. Гармаша протинімецького повстання 1918 року. Теж розкуркуленого. Звідти Никодим везе повну грабарку. Ручки, ніжки звисають. Діти наїлися метеликів чи якихось кузок.

...У "майдан" поїмо і - гайда. Нишпоримо з братами Федьком та Олексом Кислинськими по садках. Хрумкаємо зелені яблука та груші. Раптом остовпіли: з-під кущів видніють коси. З острахом розгортаємо лопухи. Закривавлена жіноча голова. Тікаємо щодуху до "майдану". Зовемо людей. "Баба Килина Голоднячка", - впізнала наша куховарка. Пішла заявляти у сільраду. Голоднячка жила через один город наврошки від нас. Товста була баба і добродушна. Колишня черниця. Завжди виносила нам, колядникам, найбільше гостинців.

...Вмерла моя найменша сестричка Оля. Мама лежить збайдужіла. Я покликав родичку бабусю Килину. На столі в нас блимає манісінська воскова свічка. Бабуся перекрестками голосно читає молитву. Потім каже мені викопати у сливнику ямку. Я не можу цього зробити. Жду дива. Може, сестричка ще відкриє повіки? Але марно. У вікна заглядає волохатий вечір. Відкладаю роботу на завтра. Забиваюся в куток на печі. Не можу, не можу! Схоплююся вночі з криком. Мене лихоманить, трясє.

Вранці просинаюся, а в хаті - батько. Носить задубіле тільце сестрички на руках. Сюди-туди по хаті. По вусах скочуються сльози. Плаче на ліжку мати. А бабуся Килина їх заспокоює: "Бог дав - Бог взяв".

Батько вернувся ні з чим. На станції Цвіткове вийшов з вагона випити кип'ятку. А його диктова валіза поїхала далі. В ній буханці хліба, сало та придбані для мене "Казки" Івана Франка. Батько телеграму в Христинівку до начальника станції. Валізи - й слід прохолов. З батьком ми зажили. Відразу його взяли до колгоспу старшим конюхом. Коні, як і люди, виснажені. Чимало їх підвішено на шлеях. Не тримаються на ногах. Дохнуть. Навіть випущені на пашу. І тому вдома у нас щодня на сковорідці шкварчить конина. Хата просмерділася кінським потом. До мене заходять хлопці з "майдану". Ласуємо чорним ликуватим м'ясом із стрілками молоді цибулі. Мама

наділяє по шматочку. Щоб не завернулися у нас кишки. Ми щасливі. У нас з'являється сила, її цілком вистачає, щоб зачовгати опухлими ногами аж на колгосп. Там варять тим, хто ще здатний тримати в руках сапку або косу. Хто працює. Ми, мов підкинуті цуценята, зграйкою отираємося біля роздачі. Вичищений з партії Данило Заграничний не має куди від нас подітися. Наші німі благальні погляди притискають його до казана. Наділяє й нам по черпачку коричневої соєвої бурди. Люди на те мовчать. Адже в нашій зграйці здебільшого сироти вже. Після смачної сої наші патлаті голови, мов соняшники, повертаються за сонцем. Ми зрештою помічаємо, що, окрім їстівного, є ще зелений віт високих дерев і теплого неба. Є літо-літечко.

Село боронилося від голоду. Не всіх він захопив зненацька. Викручувалися хто як умів. Завбачливі понадіялися на себе. Не все зерно віддали. Хтось засипав ним лежанку. А коли завітали збірщики, запалив у ній тимчасовий вогонь. Інший прикопав у діжці на городі. А той кинув мішечок борошна в копанку. Подібно порятувалися цілі родини косарів, в'язальниць. Було кому жинувати. А жнива, як гріх, запізналися на два-три тижні. Дехто потаємно заповзав на лан і теребив колосся. Привчилися стригти його ножицями. Попадалися, бувало, в чіпкі руки вартових. Красти хліб суворо заборонялося. За те давали по десять літ тюрми. На ланах поставили вежі для охоронців колосся. Старіші розказували, що одна така вежа стояла ще за панщини. Граф Потоцький, коли навідувався з Умані, любив спостерігати в підзорну трубу за працею кріпаків. Але не пани перші придумали вежу. Здавна на тому місці стояла вежа козацьких дозорців. Боронили рідну землю від орди.

...Після жнив Никодимові поменшало праці. Казали, більше трьохсот душ вивіз він на вічний спочинок. Але хіба їх тоді хто рахував? Він таки діждався нового хліба. І порадив йому, як усі. Жадібно з'їв дві паляниці за один присіст. Тож вивезли і його туди... Голод змалів. Йому став не потрібний послуговаувач. Так мені тоді здалося. А Никодим був просто слухняним робітником. Який теж хотів жити.

Відтоді в мене почала сивіти душа. Себто поселився до неї якийсь тяжкий смуток. Ніякі хлоп'ячі радощі не могли його надовго розвіяти. Я часто задумувався над своєю та людською недосконалістю. І ось пригадалося знов. Здавалося б: навіщо зачіпати таку давню рану? Адже вижив. Все те хтозна-коли минулося. А досвід підказує: онукам нашим треба жити мудріше. Вчитися доброти і людяності.

**ПОВАЖАЙМО ХЛІБОРОБА.
ШАНУЙМО ХЛІБ.**

с.Гусакове

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Розповідає Кислинський
Олександр Павлович,
1924 р.н.**

Коли почався той страшний голод, мені було 9 років. Люди пухли від голоду і мерли. Багато мертвих лежало просто на вулиці. Їх підбирали, везли на сільський цвинтар, там скидали у яму і коли яма була трохи не повною, закопували.

Активісти витрусували у людей все, що тільки можна. У нас знайшли горщик з квасолею і забрали. Ми, дітлахи, їли цвіт акації, листя з липи та берестка. Хата наша була недалеко від колгоспу, а там дохли коні, то та дохла конина не одних нас від голоду спасала.

Хто вступив у колгосп, їм було трошки легше, бо там варили похльобку з сочевиці і давали 200г хліба. Для дітей відкрили патронат, у ньому було близько 30 дітей, в основному це були діти комуністів і активістів, їм теж варили якусь похльобку і давали по 100г хліба.

Всім іншим, ой як було тяжко, люди не видержували, дійшло до того, що почали їсти людей, навіть батьки їли своїх дітей. Зі мною стався випадок, якого я не забуду до самої смерті. Згадую, ніби це було учора. По сусідству з нами жила сім'я Машуків. Старших двоє були вже одружені, а троє менших дітей жили з батьками. Хлопчика звали Антоша, як звали дівчаток і самих батьків, на жаль, не пам'ятаю. З Антошею я дружив, гуляли разом, ходили один до одного. Ранньої весни ще лід на ставку стояв, після гулянки зайшли до Антоші додому. Скинув з себе жупана, шапку хотів ще й опорки з ніг зняти, а тут якось зненацька з'явився Антошин батько і був він якийсь чорний та темний, наче виліз із комина. Підійшов до мисника взяв ножа і почав його гострити, в цей час у мене в душі щось йокнуло. Страх пронизав усе тіло: у них же їсти нічого, що він різати буде, невже мене? Я кинувся до дверей, Антоша спитав: "Са-шо ти куди?" Я йому сказав, що вийду на двір нужду справити. У снігах ще послізнувся та впав, мені вже вмижалося, що, Антошин батько хватає мене за чуба і хоче перерізати горло. Вибіг на двір, і через город побіг додому без оглядки. Мені тоді здавалося, що я біг цілу вічність. Уже біля своєї хати оглянувшись. Після того я десятою дорогою обходив хату Машуків і більше не бачив ні Антошу, ні його старшу сестричку. Жупана і шапку ніхто так мені і не повернув. Вже десь у травні місяці у них на подвір'ї зчинився якийсь галас, не то лаялись, не то плакали. Активісти щось носили і кидали поза хату і стояла велика курява. Коли все стихло, я таки по-

біг подивитися. Біля хати лежали людські черепи, кістки рук і ніг.

Моя мама казали, що селом пішов слух, що Машуки дітей поїли. Це дійшло до влади, приїхали енкеведісти. Самих хазяїв не знайшли, вони втекли, а на горищі знайшли черепи, кістки, засипані попелом. Пізніше люди казали, що Машукову жінку знайшли десь на Далекому Сході і засудили, а він так і зник без сліду. Старша їхня донька Оля та, що була одружена, живою попала у могили, але їй повезло. Той чоловік, що звозив небіжчиків на цвинтар, по дорозі підібрав її ще живою. Приїхав на цвинтар, а в цей час на колгоспі задзвонили в дзвін, так кликали на обід тих, хто працював у колгоспі. Він не став скидати небіжчиків у яму, а пішов обідати, коли повернувся, Олі на грабарці уже не було. Той колгоспний дзвін урятував її життя.

**Розповідає Шевченко
Палагея Андріївна,
1921 р.н. (дівоче прізви-
ще Луценко)**

Мій дядько Мироненко Пантелеймон і його дружина Меланка були куркулями. Так тоді називали заможних людей. Дядько чи сам що відчував, чи, може, йому хто сказав, що буде таке лихо творитися. Продав свій вітряк, що стояв за селом, скотину спродав, ще дещо, а зерно у схроні заховав. Одну корову подарував своїй мамі, вона була вже заміжня, мала 4 дітей. В його хаті залишилася ще одна його сестра, яка була калікою від роду і поїхати з братовою сім'єю не могла. А дядько забрав дружину і трьох синів, поїхав у Владивосток. Наймолодша його сестра залишилася жити з батьками. Ота корова, подарована дядьком, спочатку спасала нас від голодної смерті. Нас у батьків було четверо. Брати: Іван, Петро, сестра Катя і я.

Тато мій, Андрій Луценко, чергував на бригаді і за це отримував черпак якоїсь похльобки і 200г хліба. Той хлібчик він не їв, а ніс додому і мама ділила його між нами, дітьми, та ще по чашечці молока. Хата була крита соломкою. От сніпок для корови знімемо з хати та і є пляшка молока. Так і трималися, аж поки за вказівкою Якова Лукича Іванченко - це засновник колгоспу у нашому селі, прийшли активісти в нашу хату. Корову забрали, в хаті заглянули в кожний горщик, у кожну шпаринку, нас дітей з печі зігнали. Думали, що там щось заховане, стукали по стінах, по підлозі, заглядали у піч, у грубу, на горище, по подвір'ї тикали залізними шпичками, але нічого не знайшли. Пішли до маминої тітки, тієї, що лишилася жити у дядьковій хаті. Там витрусили все до

нитки. У тітки з голови навіть хустку зняли, бо шерстяна була. Тітку з хати вигнали. Добре, що на подвір'ї зруб був, так вона в ньому і жила. Залишили її рогаха із горнятком і більше нічого. А в хаті зробили патронат для дітей.

Дуже тяжко згадувати те страховіття.

Без молока ми почали голодати, тато почав уже приносити додому не тільки той окраець хліба, а й похльобку. А одного разу принесли на рядні тата мертвого, щоб ми могли його поховати. Бо якби його підібрав Никодим Пахолко, то ми могли б тільки здогадуватися, де тато дівся. Як не стало тата, то й не стало тих 200г хліба, і за татом у слід пішли брати. Мама з нами двома якось зуміла вижити. Її сестра була якось у лісі, а там пасли колгоспні корови, то вона зуміла відбити від стада нашу корову і пригнати додому, але довго тримати її вдома ми не могли, боялися доносу. У селі були спеціальні донощики. За кожний донос їм платили 30 рублів. Корову прийшлося таємно продати.

Мама замість хліба пекла хелики з листя липи, береста та мерзлої картоплі. Які ж вони тоді добрі були, ті хелики. Хто був партійний, то хеликів не їли, у них був домашній хліб. У нас жив на кутку один комуніст, не пам'ятаю як його величали. Коли його жінка пекла хліб, то він пах на увесь кутік. Мама колись зайшла до них, а жінка якраз ховала той печений хліб, то маму сильно просила нікому не казати, бо чоловік тоді її вб'є.

Страшно і боляче це згадувати. Люди доходили до безумства і починали їсти людей, батьки їли своїх дітей. Сашка Кислинського чуть сусіди не з'їли, йому чудом вдалося втекти, а Власова дочка, не пам'ятаю, як її звали, проговорилася. Були ми на полі, про харчі говорили, згадали про м'ясо, а вона і каже: "Найдобріше м'ясо з людей, особливо п'яти". Я після того боялася дивитися у їхній бік, жили вони від нас через город.

Никодим Пахолко - це чоловік, який їздив по селі грабаркою і підбирав усіх померлих, відвозив їх на цвинтар і там скидав у яму і закопував. За це йому давали 1кг хліба у день. Було таке, що ще живі попадали на ту грабарку. Люди просилися щоб не забирав, а він казав: "Днем раніше, днем пізніше - все одно там будеш. Щоб мені по тебе не вертатися, поїхали зараз". Так було з Олею Машуковою, ще живою викинув на грабарку та й повіз, але їй удалося якось спастися. Як саме, не пам'ятаю.

Були випадки, що люди мстилися активістам. Був один, страшніший звіра, шкода, що не можу згадати, як його звали, то чоловіки його вночі підстергли і утопили у криниці.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Гудзіївка

**Розповідає Ніконенко
Марія Климівна,
1912 р.н.**

Я пам'ятаю, як під час голодомору, мої сусідки Барабай померли від голоду, а діти залишилися. Старший брат Демид, повбивав двох своїх братів і сестру. Руки, ноги і голови вкинув у грубу (я їх звідти виймала, бо працювала на той час виконавцем), а решту м'яса зварив.

Знаю, що ми їли акацієвий цвіт, пекли оладки з мерзлих буряків. Мого брата не стало, і по сьогоднішній день, я не знаю, де він. А казала баба Мариноха, що бачила на підводі в одних підштанниках (та підвода, що звозила мертвих).

**Розповідає Недостук
Анастасія Миколаївна -
1924р.н.**

На той час я була ще мала, ходила у 2-й чи 3-й клас. Голод застав нас зненацька. Ми жили з батьком удвох, мати померла ще до голодомору. У нас була корова і кінь. Жили непогано, але коли прийшов той жахливий час у нас забрали коня, потім корову, забирали все, що тільки могли й знаходили. Забрали і картоплю, хліб, квасолу і інше. На горищі був мішок сухих груш і те забрали, навіть подушки з хати повиносили. Ми ледве пережили ту жахливу зиму. Весною збирали в полі зернинки, збирали суніці, жолуді. Люди поїли навіть котів та собак. На вулицях

не було жодної живої тварини. Навіть були випадки, коли люди їли людей. У мене по сусідству жили люди і в них було двоє дітей, діти гуляли зі мною, а потім не стало однієї дитини, а пізніше й другої не стало видно. Сусіди помітили, та й питають, де ж діти ділись, а вони ніби й нічого не знають, кинулись шукати кругом і знайшли в погребі тільки голови. І ще був один випадок, коли чоловік з'їв своїх батька та сестру. І ще було багато таких випадків.

Люди вмирали, як мухи, ідеш по вулиці, той лежить під тином, той у дворі, серед дороги. Людей збирали на підводи мертвих і навіть знесилених, які лежали на дорогах, везли на кладовище, скидали в ями і закопували, кого навіть живцем.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Кобиляки

**Свідчення Кізенко Віри
Григорівни - 1920р.н.
(в дівоцтві Тринько)**

Родом я з села Водяники. У нас була сім'я з 5 осіб. Я, моя сестра Тоня 1926 р.н., батько Григорій Вакулович, мати - Домаха Андріївна і батькова мати Параска Павлівна. Батько працював секретарем сільради, а мати в СОЗі (спільна обробка землі). Врожай в 1932 році був гарний, хліба вродили, але людям не дозволяли збирати його з полів СОЗу, за це могли судити. Люди бачили, що надходить голод, квасили великі бочки огірків, помідорів, збирали хліб по своїх городах, але його було небагато, бо посіви біля хат були невеликі.

Настала зима 1932 року, почали організовувати в районі партійні комісії, посиляти по селах, щоб вони виявили в кого які запаси хліба по сім'ях. З участю сільських активістів, ходили по хатах і забирали в кого яке було збіжжя: пшеницю, ячмінь, просо, квасолу, жито. Так люди почали все це закопувати в землю. Викопували ями ставили в них діжки, горшки, засипали зерном і прикопували. Знаходили зерно кругом, ходили з великими залізними палицями і штурхали в копиці соломки, по городі, в хаті долівку, стіни - все перетрушували. А було так, що торбинки з зерном ховали в дитячі люльки, і там знаходили.

Батько під кінець 1932 року пішов працювати завідувачим птахофермою у СОЗі. Зимою курчата від голоду почали дохнути. Батька за це засудили і відправили до Лук'янівської тюрми у Київ. Наша сім'я залишилась без батька. Вижили ми тим, що мали діжки квашених помідорів і огірків, були в нас ще буряки - цього не забирали. В нас не знайшли хліба, який ми сховали.

Самий гірший голод був весною 1933 року. Мені було 12 років, я закінчила 4 клас, дуже була виснажена, шкіра просвічувалася, як папір. Тим, хто ходив на роботу, у СОЗі варили юшку із сої. У СОЗівському дворі стояв величезний котел на відер 10-12, туди всипали відро сої і коли розливали на порції, то туди попадало черпак води і 2-3 зернини сої. Ми з матір'ю сапали буряки і одержували по черпаку цього супу. Приносили його додому, а баба Параска дома варила таку їжу - молода гичка, заячий часник, щавель, кропива. Змішували все це з юшкою і всі разом обідали. Ввечері після роботи давали по 200гр хліба з бурякового насіння і просяних шулушків.

Люди з голоду пухли, почали ходити по ночах грабувати. Забирали що цінніше з одежі, куски полотна, кожухи, хустки і міняли потім на харчі. Наша хата стояла на краю села, так ці злодії приходили до нас 12 раз. І підкопувались під хату, і розшивали зверху, хотіли влізти до нас через ляду в сінях, але їм це не вдалося. Хата наша була в стовпах, так мама позабивала вікна з середини навхрест дрючками, а ляду, що йде на горище заплутали цепами і поприбивали кінці цепів до сволоків. В хату мати брала вила, сапу, сокиру, щоб оборонятись, як будуть лізти в хату, а нам, дітям, казали, щоб ми не боялись, а голосно кричали, може, хто почує з сусідів. Так ми й робили, як тільки мама почує, що до хати добиваються, брала в руки вила, а бабуня сапу, а ми кричали що є сили. Почути їх було неважко, ляду, яка веде на горище, так рвали, що глина з стелі пообсипалася в сінях. У нас у дворі лежав величезний пеньок з груші, його б не могли б підняти два чоловіки. Так однієї ночі цей пеньок кинули нам у вікно. Вікно вилетіло разом з куском стіни. Мама вибігла з ванькіра з вилами

в руках і стала біля діри в стіні, щоб не пустити злодіїв до хати. Вони в діру штовхають дрючка, а мама навмання в п'яту штрикає вилами. Потім з печі зіслізла баба, взяла сапу, хотіла мамі допомогти, але заплуталася і впала саме на їхній дрючок. І саме в цей момент мама штрикнула злодія габлями, він не встиг відскочити від діри на безпечну відстань із-за бабуні. Потім все стихло. Мама посиділа, а потім і кажуть до бабуні: "Я вас, мамо, буду щось просити. Підійть до сусіда і гукніть його посидіти в нас до ранку з рушницею. Бо якщо вийду я, а вони там на дворі чатують, мене вб'ють, тоді ви з голоду без мене всі помираєте". Бабуня перехрестилась і пішла, нема-нема, приходять з сусідом. Так ми всі разом пересиділи до ранку, а ранком забили діру в стіні дошками. Це був останній раз, коли до нас приходили злодії, а через кілька днів ми почули, що в нас у селі помер чоловік, казали впав на вила. Ми з сестрою ще довго боялися ночувати в хаті, просилися в мами, казали, що переночуємо десь в бур'янах, а мама відповідала нам: "Дурні, не бійтеся, поки я жива, вас ніхто не зачепить".

Влітку 1933р. повернувся з тюрми батько, став знову працювати секретарем сільради. Їм з району привозили пайки хліба по 200гр, цей хліб він приносив додому, ділив на нас п'ятьох. Ми його не їли, а тільки нюхали, задаючи бабиним супчиком з гички. В СОЗі хліб посіяли і коли колоски почали набиратися, люди ходили стригли їх. Багато хто наїдався цього молодого колосся, то й вмирали. А восени людям дали потрошку зерна. Його товкли в ступах, мололи на жорнах - люди почали потроху оживати.

У моєму роду з голоду померли два дядьки: Валентий Петро Андрійович, Валентий Сергій Андрійович і їхні сім'ї, четверо дітей і дружини.

С.Кобиляки

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Моя дитяча душа і дитяча психіка так ввібрала в себе ті страхиття, що коли зі мною трапляється якась біда чи з моїми близькими чи рідними, я переживаю такий шоківий стан, як колись в дитинстві, коли нас останній раз приходили грабувати. А тепер дякую Богу, що я можу дозволити собі поїсти хліба, якого я хочу і скільки хочу.

**Свідчення Голосій Танни
Родіонівни - 1923р.н.
(в дівочтві Костогриз)**

Мені на той час було 10 років, голод я пам'ятаю добре. Наша сім'я - це мати, Костогриз Палажка Йосипівна 1903р.н. і нас троє дітей - я найстарша, брати Василь 1927р.н. і Петро 1929р.н. Батько нас покинув ще до голодовки, у 1930 році, поїхав на Донбас і не повернувся. В ці страшні часи мати лишилась з нами одна, в селі ні рідні, нікого. Добре пам'ятаю один осінній день 1932 року. Мати послала мене зранку пасти корову, ввечері жону її додому, а сусіди їй кажуть, що біля нашого двору стоїть підвода з сільськими активістами. На той час головою сільради був Шкандиба Никифір, от він і ще кілька таких, як він, їздили попід хати і витрушували в кого що є, а в нас нічого не було, тільки під ліжком клумачок жита схований. Він знайшов його, взяв за гичку і став тягнути на двір, мати впала на мішок. Так разом за мішком і матір витягли на шлях

до підводи. Я все це як побачила, то злякалась і стала сильно кричати: "Що ви робите, куди ви тягнете мою маму?!" Тоді він пустив, сів на віз і поїхали вони ні зчим. А в матері вже тоді почали пухнути ноги. Брата Василя забрали батькові родичі у Водяники, а ми з Петром лишились біля матері. Я з матір'ю ходила на роботу, а Петя був удома сам. Виповзе на подвір'я, збирає калачики і їсть, бо піднятися не може, ноги пухлі, але в нас була корова, то трохи спасала, ми вижили всі.

По сусідству з нами жив Хома Соловей, у нього було багато дітей. Найстарша дочка, така як я роками, пішла попід хати їсти просити. Звалася вона Юпета. На другому кутку села зайшла вона до хати Сергія Джими, так її звідти не випустили - з'їли, а голову вгнули в грубу. В скорому часі цю хату вони продали за їжу, а самі перейшли до родички. Купив її Таран Сергій, от він і знайшов цю голову в грубі, як прибирали в хаті.

**Свідчення Іщенко
Василини Никифорівни -
1927р.н.
(в дівочтві Тіторенко)**

У нас в сім'ї було п'ятеро - батько Тіторенко Никифір Семенович 1904р.н., мати Килина Денисівна 1906р.н. і баба Явдох (материна мати) і нас, двоє дітей - я була старша і менший брат Мить-

ка 1929р.н. Голод я пам'ятаю добре, знаю, рвали листя з липи, сушили його і пекли оладки, казали на них "чуреки", їли лушпайки з картоплі, варили равлики. А весною 1933р. стало зовсім важко, ми почали пухнути. Батько взяв мене, як старшу, з собою і поїхав на Донбас на шахти до матеріної сестри Боровик Марини Денисівни. Тітка прийняла нас. Батько пішов шукати якоїсь роботи, але його нікуди не брали, були великі скорочення, багато людей ходили шукати хоч якоїсь роботи, за яку давали пайок. І батько там натрапив на свого товариша з сусіднього села, Коміренка Петра, він працював в охячейці (я не знаю, що це воно таке, так казав батько) і він взяв його до себе. Спершу місяць відгодовував, а потім по підроблених документах пристроїв на роботу. А я тим часом жила у тітки. І так ми жили там, доки не з'явився хліб. Матері час від часу посиляли посилки, десть там роздобудуть якісь сухариків чи сушеної риби.

Я й досі пам'ятаю, як пішла я разом з дітьми в магазин за хлібом, а чужа жінка подивилась на мене пухлу і дала мені добавку, такий величеський кусочок хліба. В пам'ятку мені той хліб і досі.

Із нашої сім'ї в голодовку вмерла одна баба Явдох, а ми всі вижили. В нашого батька була велика рідня - брат Федот і вся його сім'я померли, разом з ними помер і мій дід, батьків батько, Семен.

С.Козацьке

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Розповідає Лимар
Клавдія Антонівна,
1923р.н.**

Сім'я складалася з 6 осіб: батько, мати, троє братів і я. З господарства тримали корову і курей. Саме корова і спасла від голодної смерті. Була в домі чашка молока, але вволю його ніхто не пив. По-перше - не так багато корова його давала, а по-друге на кожен двір накладались податки і їх треба було сплатити. Тож мати і готовила сир, сметану, щоб віднести в неділю на базар і вторгувати гроші. Щорічно до кожного двору доводилось скільки треба здати яєць, м'яса, а власникам корів - молока. Це певною мірою впливало на сімейний бюджет. 1932р. зерно з колгоспу було все вивезене в державу - виконувався план держпоставки.

Сім'я особливо не бідувала. Хоч хліба і не було, було ж молоко. Навесні діти їли цвіт білої і жовтої акації. Він солодкий і міг замінити ласощі. Пекли млинці з липового листя. В середині літа, як з'явилась на буряках гичка, варили її в молоці. Трохи пізніше варили і пекли буряки.

В батька були вже пухлі ноги, та са-

ме починались жнива і з зерна нового врожаю мали якусь жменю борошна. Були свої жорна, тож не доводилось нікуди йти, щоб змолоти. В млинці з листя стали добавлять борошно, вони стали смачніші. Вся сім'я вижила.

По сусідству жила сім'я Івана Ковалю, батько їх у той час був на Донбасі. Мати лишилась з чотирма дітьми. Їм було набагато важче. Що могли, продавали з дому і обмінювали на хліб.

Школа, в якій я навчалась знаходилась біля кладовища №2. Неподалік від школи (нині вул. Зелена) жив чоловік, що ловив по вулиці дітей і їв. Як зараз пам'ятаю той дерев'яний ящик, в якому були складені шматки м'яса. Суд над ним чинили односельці. Вони втрапили його і поховали на окраїні кладовища біля канави. Школярі стали свідками цієї страти.

На вулиці, де я жила (нині вулиця Паркова) випадків смертності не було, люди старались перемагти двобій з голодом.

**Розповідає Реліз Танна
Василівна
(дівоче прізвище Шабатин), 1926 р.н.**

В сім'ї було четверо дітей. Батько працював в лісництві, мати різноробо-

чою в агрономічному технікумі. Сім'я жила бідно, а тут ще й голод. Батько, щоб врятувати родину, їде в Донецьк на заробітки. Чув, що там добре платили, та сталося так, що звідтіля приїхав без нічого. Тож виживали, як могли, на продукти міняли рушники. Лишились без кожуха, бо треба було дітям хліба. Пекли млинці з липового листя, а печений буряк був справжньою лакомкою.

Сільські активісти ходили попід хатами і забирали зерно. У невеличкому засіку було трохи жита. Тож мати надіялась, що його не заберуть, якщо посадить туди дітей. Так і зробила. Але ті перекинули засік, витягли дівчаток і зерно забрали.

Багато труднощів пережила сім'я, але всі вижили. З найближчих сусідів теж ніхто не помер. Трохи далі жив самотній дід Нагиба. Він помер голодною смертю, сусіди вже через кілька днів знайшли його на печі.

**Розповідає Конончук
Танна Іванівна (дівоче
прізвище Кабаняча),
1924 р.н.**

Сім'я наша складалась з чотирьох (Продовження на 20 стор.)

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с. Козацьке

осіб: батьки, старша сестра і я. Якраз восени 1932 року я пішла до першого класу. Пам'ятаю, йшла з дітьми в школу, а на стежці, що край дороги, лежала молода жінка Варочка, вона хрипіла, ми зупинились і прислухались до її важкого дихання. Коли повертались додому, Варочка була на тому ж місці, але вже лежала тихо без ніяких ознак життя.

В школі раз у день давали школярам їсти. У великому котлі варили куліш. Наша сім'я страшного голоду не знала, бо ж нас у батьків було тільки двоє. Бувало, що мати піріжків напече, щоб для нас на кілька днів було. Та вони не затримувались, поки мати в колгоспі на роботі, я ті піріжки роздавала людям. Вони дякували і казали: "Яка добра дівчинка", а як же дитині радісно на душі було від тих слів.

По сусідству жив Сизон Конончук, помер він з голоду і ще двоє дітей.

Неподалік від нас (нині пров. Лесі Українки) жила сім'я Дідиків. З цієї сім'ї вижив тільки син Микитка. Батько Петро, мати Марія, син Семен і ще двоє молодших дітей померли з голоду.

Голод довів до такого, що люди їли собачатину. Пам'ятаю кволу жінку, що тягла собаку в свій двір. В селі було багато пришельців з сусідніх сіл, просили, щоб обміняли одяг на хліб.

А ми дуже хотіли такого дива, щоб з неба впала велика хлібина. Такі тоді були в дітей мрії.

**Розповідає Бондаренко Віра Іванівна
(дівоче прізвище Ганага), 1921 р.н.**

В сім'ї нашій було 5 осіб: батьки, я і двоє молодших близнят - Василь і Ніна. Мати тяжко захворіла ще напередодні 1932 року, батько працював на Юрбасі в садовій бригаді. Він дуже любив свою роботу. До революції 1917 року він працював садівником в селі у маєтку князя Куракіна.

Той продовольчий пайок, що батько отримував на роботі, і допомагав сім'ї вижити. Ділили все на п'ять частинок, звісно, що попадало мало, та й тому були раді.

На хліб обмінювали одягу. А бувало й так, що виміняєш на базарі хлібину, середині якої вкладено ключа.

Біля ікон було завітано цвітом акації і мати з тих квіток пекла млинці, від яких тільки животи страшено боліли. Мабуть, через те, що цвіт давно був зірваний і до того ж був у пилу. З нетерпінням ждали, коли з'являться в полі колоски, збирали їх, мололи в жорнах і пекли млинці і коржі.

Наша сім'я витримала і вижила, мати померла вже восени 1933 і то не від голоду, а від хвороби.

А ось по сусідству жила сім'я Арсена Нечипоренка. Дуже вони голодували, у всіх ноги попухли. І сталося так, що Арсен одного дня помер, а наступного в них розтелилась корова. І саме їхня годувальниця спасла всю сім'ю від голодної смерті.

В сім'ї Степана Завалія з'їли дівчинку. В сім'ї Кочерги з'їли хлопчика.

Поряд з нами (нинішня вулиця Миру) жила сім'я Юхима і Ониськи Дерев'янків у них було четверо дітей. Ониська і діти померли від голоду.

У сім'ї Лагоди помер від голоду маленький хлопчик Михайлик.

По сусідству ще були двоє дівчаток Наташа і Марфинка, теж померли одна за одною.

Багатьох з тих, що вижили, врятувала громадська кухня. Люди йшли з казанками по куліш, що там варився, і так рятувались від голоду.

Розповідає Лисенко Віра Федотівна, 1926 р.н.

Люди були страшні, худі, пухлі, не мали сил ходити, повзали. Помирали прямо на вулицях. Збирали людей підводами, запряженими худими клячами. В хатах не було нічого їсти, мало що був неврожай, то ще й місцеві власті вимели з осель усе що могли, не дивлячись на голодних дітей.

Люди їли шпориш, акацію, лободу, мерзлу картоплю, листя буряків. У селі на той час не було ні котів, ні собак - усе поїли, їли даже здохлятину. Людоїдства не було, бо ходили такі худі, одні кістки.

Коли підбирали мертвих людей, то бувало підбирали, ще і живих, щоб не їхати другий раз. Із 5 осіб сім'ї залишилась я і мати. Вижили, дякуючи корові, яку ховали і годували стріхою.

У 1933 році ходила у школу боса. Люди ходили голі, голодні. У кого й була якась одіж, то все домоткане.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с. Княжа

**МИКОЛА КОЛОДА.
Вчитель історії
с. Княжа**

Присмак гіркої полину відчула на своєму віку Текля Корніївна Гриб з Княжі. Не раз задумувалась старенька: чи не забагато горя поклала доля на її тендітні плечі, й де бралось сил усе пережити?..

...Народилась Текля Корніївна у далекому 1918 році в незаможній багатодітній родині. Батько Теклі, Корній Омелянович, не мав своєї землі, а заробляв на хліб тим, що пас громадську череду. А мати, Домаха Омелянівна, працювала вдома. У родині було семеро дітей.

У 1927 році помер батько, стало жити ще тяжче. Маленька дев'ятирічна Текля пішла наймитувати до заможного селянина: глядіти молодших за неї дітей.

Згодом в селі почалась колективізація, і Теклю до себе в бригаду взяв добрий та чуйний чоловік Дмитро Осауленко. Ударні темпи колективізації та її недолугі провідники довели Україну до голоду. Родина Теклі голодувала. Колгос-

пники отримували сяку-таку пайку, тож Текля ділилася останнім, та цього було замало.

Травневий вечір 33-го року навіки осів в її пам'яті. Бригадир дав Теклі окраєць хліба і послав додому. Не йшла, а летіла, аби врятувати сім'ю від голоду. Та не встигла. Ті брати Іван, Роман, Федот, Степан, сестра Оля і мати Домаха були вже мертві. Що перенесла 15-річна Текля, одному Богу відомо. Пережила...

У селі лютував голод. Померлих вивозили на кладовище і ховали в братських могилах по 15-20 осіб, ями не засипали. Одна жінка п'ять разів вилазила з тієї страшної ями і йшла до колгоспної кухні просити їсти. Врешті-решт, сільський голова віддав наказ відвезти її на кладовище і присипати землею. Бували дні, коли в майдані (так у Княжі називали дитячі ясла) помирало до 20-ти дітей.

Думала Текля лиш про одне - як вижити. Вона знову пішла наймитувати. Бралася за найтяжчу роботу, аж поки її не взяли в ланку сапати цукрові буряки. За старанність її обрали ланковою.

У колгосп прийшла нова техніка: перші трактори й автомобілі. Текля Корніївна стала працювати причіплювачкою. В кінці 1938-го року новий голова Дмитро Гладченко направив її на курси шоферів, але курси вона не змогла закінчити, бо не ходила в школу. Ази грамоти їй допоміг здолати колгоспний касир Петро Нечипоренко. Він навчив Теклю рахувати, а букварем для неї став "Кобзар" Шевченка.

Згодом закінчила курси трактористів. Однією з перших у селі осідлала залізного коня. Наполегливість, працьовитість молодій дівчині помітили, її обрали секретарем комсомольської організації. Проте сімейне життя в Теклі не склалось, виховувала сина Василя сама.

Почалась війна, в липні 1941 року Звенигородщина була окупована німецько-фашистськими військами. Окупанти з'явилися і в Княжі. Текля побоювалась за своє життя і малого Василя. Єдиний жакет, що в неї був, носила навиворіт, аби не помітили дірочок від проколотих комсомольських значків. Одного разу німецький патруль зайшов на

С.Княжа

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

її подвір'я. Ворожий офіцер помітив проколи на піджаці Теклі, вихопив пістолет, приставив до її виска, сказавши, що то відзнаки Сталіна. Текля заплакала промайнула думка, що зараз в неї на очах застрелять сина, а тоді порішать і її. Та поготовивши, німці пішли з двору.

Окупанти не розпустили колгосп, їм так було зручно експлуатувати селян. Текля Корніївна теж мусила ходити на

роботу, їй доводилось працювати з чоловіками на рівні: за день мала виорати 50 соток поля.

...Після війни Текля Корніївна знову працювала ланковою. Потім очолила хімічну бригаду. Довелось вивчати нову справу - роботу з хімікатами.

Двадцять років працювала на фермі біля телят. За її трудові звершення односельці не раз обирали її до правління колгоспу.

У 1980-му році вийшла на пенсію. Та за 44 роки трудового стажу заробила аж 36 рублів пенсії. Після останнього перерахунку отримує 480 гривень.

Шість років, як не стало сина Василя. Текля Корніївна витримала і цей страшний удар долі. В неї зберігся життєвий оптимізм і бажання жити. Хай же здоровиться вам, Текле Корніївно, і ще довгих років життя.

Розповідає Шниця Марія Гаврилівна, 1918 р.н.

Не лише голод, а й холод та тяжкі поневіряння довелося пережити на той час 14-літній дівчинці та її рідним.

Сім'я була розкуркулена, забрано коня та відібрано пасіку, яку мав батько. Згодом батько попав під арешт, його забрали до в'язниці, з якої він так і не повернувся. Матір та чотирьох дітей, двох маленьких братів, Марію та молодшу сестру Олю вигнали з хати. При цьому влада наказала односельчанам не пускати до себе вигнанців. Вони ходили по вулицях до пізньої ночі, а лише вночі люди, ризикуючи, пускали їх перегрітися. Так по людях і пробідували зиму, а коли почали появлятися порожні хати, люди вимирали від голоду, то переховувались у них. Але представники влади знаходили і виганяли знову і знову. Приходилось ночувати і у копичках соломи.

Щоб хоч якось прожити, Марія влаштувалась на роботу у сусідній радгосп (в селі на роботу не брали). Працювала за черпачок соєвої баланди та кусок хліба, спеченого з бурякового насіння. Приносила трохи їди своїм малим братам. Однак Микола та Олександр померли з голоду взимку 1933 року.

Марія Гаврилівна також згадує, що врожай того року був дуже хороший, але все зібране зерно забрали. Головою колгоспу тоді був Нечитайло Фока.

Колгосп виділяв підводу з двома чоловіками, які їздили під хатами та вивозили померлих до ями, яка була вирита за селом. Їх кидали до ями, засипали трохи землею, потім привозили інших і

так кількома шарами заповнювали могилу, тоді пригортали.

Бабуся пригадує, як хвору сусідку Жур Софію, ще живою забрали до могили, щоб лишній раз не приїздити. Скинули там, та й залишили вмирати, а вона приповзла рачки додому, залишилась жива ще й на роботу ходила.

Розповідає Осадчий Іван Семенович, 1926 р.н.

Я був ще маленьким хлопчиком, але дуже добре запам'ятав жахливі події свого дитинства. В його сім'ї було 10 дітей. Завдяки тому, що старший брат був прикордонником і служив у Росії, вони уникли приходу збирачів продуктів.

Батько працював у колгоспі різноробочим, проте не міг прогледувати свою сім'ю. Іван Семенович згадує, що бігав на сусідське подвір'я до друга Василька. В них була корова. І сусіди його підгодовували. Одного разу, коли він біг до них, то заплутався в бур'янах і впав. Збирачі померлих, які їхали підводою, побачили хлопчика і кинули до трупів на підводу. Його врятувала бабуся, яка йшла мимо і побачила, що хлопчик живий між померлими. А так, як за кожну померлу душу могильщикам давали по 200г хліба, то бабуся заплатила за хлопця обідом для свого чоловіка. Забрала до себе додому, нагодувала.

Хлопчик не захотів вертатися додому, тому що там не було чого їсти, а попросився до хрещених батьків Драба Йосипа і Олександри. Хрещений, який працював комірником, залишив хлопця у себе для того, щоб той грався з його сином, щоб той нікуди не виходив з двору, тому що

дітей ловили і їли. Дома його не шукали, думали, що помер. Повернувся він додому лише через три місяці. Так згадує Іван Семенович той голодний рік.

Розповідає Снісар Олександра Антонівна, 1922 р.н., Снісар Палажка Антонівна, 1920 р.н.

Згадують, що Горобець Трохим, котрий займався звезенням померлих, для того, щоб получить лишній пайок, вивіз до могили ще живу свою матір. Вони також розповідають, що в селі знижали люди. Сусідка Федора вийшла з дому і не повернулася. А на вулицях лежало повно померлих людей, які приходили з інших місць шукати їжу.

Розповідає Снісар Надія М., 1921 р.н.

В роки голодомору вона жила з матір'ю і двома сестрами. Але влада не пожаліла бідуючу сім'ю. Забрала все, навіть позабирали те, що було в горнятках. Вони пухли від голоду, їли траву, кропиву, пекли з лободи млинці, ходили на поле, виривали мерзлу картоплю, яка залишилась в землі. Їхній сім'ї вдалося вижити. Проте вона називає сім'ї, які майже вимерли. Це такі сім'ї: Чорненки Федот і Явдох; Бабій Кирило і Марфа; Уманці Меланка, Іван і Борис; Шпари Пилип, Олексій, Василь і Марія; Жури Іван, Марія і Павло; Комизи Іван і Параска; Нечипоренки Василина і Марія; Волошини Ярема і Марія.

С.Майданівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Розповідає Черненко Палажка Василівна, 1929 р.н.

Мій батько зробив подвійний льох ще до голодомору, коли з магазину вивезли всі товари. Люди в селі передчували, що починаються тяжкі роки. Зайшовши в один льох, можна було потрапити в інший через отвір, який закривала порожня діжка. Там і знаходились харчові продукти. Коли прийшли до нас забирати харчі, то забрали не все, бо частина продуктів знаходи-

лась в другому льоху, вхід в який закривала діжка.

Найтяжче було пережити зиму, яка того року була затяжною, а весна була пізньою. Перші випадки канібалізму були зафіксовані взимку того ж року. Хоч в селі всі про все знають, та не завжди канібалів виявляли. Бо часто людям вдавалось приховати це від інших.

В пошуках їжі людям доводилось про-являти всю свою винахідливість. В річці, здавалось, що не було вже навіть риби. Та коли все ж таки старший брат з батьком приносили додому якусь рибу з річки, сім'я з'їдала її на-

віть не жареною.

Пізніше можна було побачити, що на деревах кора була обгризена, то її їли люди.

З бур'яну на весні варили куліш. А чекісти нищили по селі і дивились, в кого йде дим з димаря - це свідчило про те, що в тих людей щось вариться, а отже, туди можна йти, там ще щось залишилось. І до нашої хати приходили, коли в печі варився куліш з лободи. Вони просто взяли і спихнули казан з кулішом на землю.

Коли цвіла липа, люди з неї жарили млинці (з її цвіту).

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР с.Мизинівка

Спогади

Ступак Софії Фоківни

Вона розповідає, що була ще тоді невеликою, але все пам'ятає. Було їх в сім'ї троє дітей, мати та батько. Сім'я їхня бідувала, як і всі жителі села. Збирали жолуді в лісі, мох, лободу рвали. Весною рвали цвіт білої акації і їли його, пекли оладки із липи та гнилої картоплі, яку збирали напровесні. Восени пішли збирати колоски, то наглядач їх

побачив і почав бити, батька за це забрали на 1 рік у в'язницю.

У кого в людей ще була яка зернина, то забирали сільські "активісти" і це.

Дуже бідувало усе село, вимирали цілі сім'ї, кожен день їздила підвода, збирали мертвих людей попід дворами і звозили в одну яму всіх. Забирали навіть ще живих людей, вони кричали, а їх все одно кидали в яму, казали:

- Я за тобою завтра не буду їхати.

Багато людей було пухлих від голоду, а було і таке, що їли навіть котів і собак. Пройдеш по селу і не побачиш ні kota, а ні собаки.

Це було дуже страшно, коли хочеться їсти, а матері немає чого дати своїм дітям, які пухнуть і помирають у неї на очах. Бабуся Софія не знає, скільки загинуло жителів с.Мизинівка у 1932-33рр., але знає насправді, що кожна сім'я когось хоронила, вимирала навіть повністю сім'ї.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР с.Моринці

Розповідає Гонда Іван

Йосипович - 1920р.н.,

Гонда Анна Логвинівна - 1924р.н.

Про голодомор пам'ятаємо. Урожай забирала влада, а саме активісти, які одержували за це винагороду. Документів вони не мали. Харчі шукали по хаті і забирали. Вони і били людей, і арештовували, і навіть виселяли. Активісти мали гвинтівки, але не всі. Щоб оборонитись, люди тікали з дому. Заховати продукти не можна було, бо якщо знаходили, було гірше. Проте люди ховали в ями. В землю закопували. Ще активістів звали виконавцями. Вони штурхали залізними палками у землю. Ходили по двоє: Іващенко Макар і Гонда Прохір.

Тим, хто пішов працювати до колгоспу, давали баланду (суп) і по кусочку хліба.

Крім їжі, забирали худобу. У нас забрали скриню за податки. Іти працювати в колгосп змушували силою. Був встановлений мінімум - 280 днів. Кожна людина повинна була відробити. Грошей давали дуже мало, а ставили трудодні.

Худобу, щоб не вкрали, забирали в хати, комори. Забирати ходили вдень. Приходили по неділях. Помирати з голоду починали весною, коли голод почався, і аж до наступної осені.

Про дітей-сиріт ніхто не піклувався. Ті хто мали запаси золота чи срібла, міняли на продукти у турсінах (такі магазини). Так вони зуміли вижити. Одне одному не допомагали. Кожен хотів вижити сам. Їли цвіт акації, молоко, ягоди, листя і корінці, зайців, диких свиней, ворон. Вижити допомагали родичі. У селі під час голодомору померло багато людей, навіть більше ніж на війні.

Випадки людодства були. Хоронив людей Дробіт. Викопували велику яму, куди і скидали людей. І поки вона не була повна, не закопували. Навіть, коли людина ще дихала, цей Прохір Дро-

біт казав: що чого це він буде їхати ще раз, коли той помре. Грошей йому не платили, а можливо давали якісь харчі. Хоронили людей де було: у вишниках, за хатою, у городах.

Виними у голодоморі вважаємо владу УРСР.

Про голодомор розповідаємо дітям, онукам, сусідам.

Розповідає Данильченко

Алла Іванівна - 1917р.н.

Пам'ятаю про голод 1932-33рр., причиною якого, на мою думку, не була ні засуха, ані не врожай. Врожай забирала влада і були податки. У людей відбирали вирощене в полі, на городі свої односельці за наказом голови села, якому наказували з вищих установ. Документів у тих, хто забирав, не було. Була лише бумажка, в якій було написано прізвища, і напроти кожного було написано хто, скільки повинен був здати (зерна, м'яса, квасолі і т.д.). До людей застосовувались арешти. Зброї ніхто не мав, бо це були прості селяни, які примусово ходили по дворах і збирали данину. Продукти можна було приховати, але все одно якусь частину забирали. Але в кого було мало харчів, то могли щось і заховати. До нашої оселі ніхто не приходив і нічого в нас не шукали, не відбирали.

У колгосп ішли працювати ті люди, які мали трохи більше сил і що хотіли хоч щось поїсти: в колгоспі давали трошки їжі (100гр. якогось хліба чи коржа). Не пам'ятаю точно про закон "Про 5 колосків", але знаю те, що не можна було збирати колоски навіть після уборки поля. За це судили. Чотири особи, які я знаю, були арештовані.

Худобу в колгосп не забирали, бо її і не переховували.

Люди почали помирати з голоду тоді, коли почали закінчуватись запаси харчування, взимку. Дітьми, в перші часи голоду, ніхто не опікувався. Вони ходили по людях, трохи харчувались. Як померли, які вижили. А коли голод закінчувався, то сиріт забирали в притулки. Голо-

дували в селі менше ті люди, в яких була корова. Вони в більшості вижили. Людей, що зовсім не голодували, в селі не було. Вижило в селі чимало людей. Сім'ей, які зовсім вимирали, майже не було: хоч хтось, а живі лишались. Добрі люди допомагали, чим могли. Ті, хто мав корову, допомагали іншим краплею молока, і то був якийсь пожиток. Хто чим міг поділитись, ділились, але кожен намагався вижити сам. Для виживання вживали різні засоби: їли все, що можна і не можна, аби шлунок чимось наповнити. Від родичів допомоги не мали, бо кожен виживав як міг. З рослин їли майже все: листя з липи, молоду гичку, качани з кукурудзи, зелені вишні, черешні, яблука, все, що бачили, те й їли. З тварин не пам'ятаю що їли. Якщо в когось були гроші, а їх ні в кого майже не було, то були базари і можна було щось купити, або щось обміняти.

Голод був скрізь, але в містах, думаю, був більший, бо в селі хоч щось було чи худоба, чи рослина. Людоїдства в селі я не пригадую. Людей хоронили, або просто складали в одну яму, збирали мертвих людей люди, що хотіли їсти, бо за те, що ти привезеш певну кількість мертвих, тобі давалась окрема пайка. От їздовий їхав і збирав по дорозі мертвих людей і навіть напівживих. І коли забрав напівмертву бабусю і кинув її в яму, то та бабуся вилізла звідти і пережила навіть того їздового. У нашому селі є курган, насипаний на могилі померлих від голоду.

Пам'ятаю, як наш батько з другом поховали двох хлопців, які померли після того, як ми їх виходили, після смерті їх батьків. Вони жили у нас під черешнею два місяці. Мати годувала їх молоком, іноді із зерном. А коли вони окріпли трохи, то пішли у Почапинці на цукровий завод працювати. І з голоду наїлися меляси і померли.

Я розповідала дітям і онукам про голодомор, але кому воно зараз цікаво. Отже чого бажаю усім, то це того, щоб ніхто не відчув цього страшного горя.

с.Неморож

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Наше село Неморож Звенигородського району Черкаської області також не обминуло лихо. В людей були мізерні запаси. Але в них все забрали, і залишили на голодну смерть. Навіть з горшків забирали і з під обстановки (ззовні бур'яном обставлена хата). Забирали останні крихти коржа. І окремих людей зробили людодідами. У нас був такий трагічний випадок, про який

розповідає Самченко Михайло Мусійович-1924 року народження, житель села Неморожі.

- Я проживав по-сусідству з Маковім Калеником. У їх було 5 дітей. Найстарший Григорій учителював в селі Мурзинцях. Дядько Каленик з дружиною поїхали в Москву, залишивши дітей на голодну смерть. А Григорій з меншими братами з'їдали менших, аж поки він не залишився з найменшою сестричкою Танею. Одного разу я зайшов до них до хати і побачив, як у хаті було повно крові. Руки у Гриші у крові і в печі щось варилось. А маленька Таня каже, що будуть їсти Льоною. Я злякався і побіг додому. Розповів мамі. Мама мене закрила в будинку і не випускала навіть по потребності. Потім його забрали і більше його ніхто не бачив. А Таня також померла. Батьки приїхали з хлібом,

та не було вже кому давати.

Голод зробив окремих людей жорстокими. Ніхто ні на кого не звертав уваги. Батьки на дітей, а діти на батьків. У нас також були такі випадки,

розповідала Голик Марія Андріївна -1907 р.н.

- Дітей підгодовували супом. 5 крупин на стакан води, а по народному його називали баландою. І коли Зінченко Таня була вже пухла, не могла ходити, то вона лізла по пайок кладками. А тут на зустріч їй з пайком іде її мама Зінченко Мар'яна. А вона просить: "Мамочко, дай хоч трошки!". А вона їй відповіла: "Щоб вона пішла і їй дали на кухні". Так там у воді вона і померла.

Померла мати Голик Євдокія Давидівна, яка проживала з меншою дочкою. То коли старшій дочці Кабашко Марії Федорівні сказали, що померла мати, то вона відповіла, що їй треба піти у жнива, щоб получить денний мізерний пайок. Матір похоронив син Голик Тимофій Федорович, який зробив труну і викопав яму.

Розповідала Жмурко Марія Лавронівна.

Баландою підгодовували дітей. їсти варила Шкапенко Наталка, по вуличному її називали "Несіпорка", то вона гущу вибрала і долила водою. Діти похворіли і по-

мерли. Тоді й померла моя донечка Таня.

Люди були голодні, і їли навіть падаль.
Розповідає Гончаренко Наталка Максимівна-1918 року народження.

На садибі Левченка Василя Вавиловича знаходилася в той час конюшня. Коли вивозили здохлу коняку, то за нею йшли з мішком і з сокирою, як за покійником. А тоді розрубували і що кому попаде. Одного разу мама принесла кишки, то ми так ласували.

Мертвих людей звозили гарбою і вкидали в одну яму. Були випадки, що брали ще і живих. Один з випадків розповідала очевидець Гончаренко Параска Йосипівна. Приїхали до нас до хати, забрали сестру, а я лежала ще жива. Тоді звозив Бараболя Митрофан. Я почала його просити, щоб він мене не брав, бо я ще жива, а він сказав, що вже одержав за мене пайок і другий раз за мною не приїде. Але я його почала сильно просити, плакати, цілувати йому ноги, то він сказав, що все одно здохну, і залишив мене. То він таки помер, а мені Бог поміг вижити. І дійсно, ця жінка працювала на різних роботах в колгоспі, а потім ще довгий час працювала свинаркою.

с.Озірна

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Текст подано з незначними змінами, із збереженням стилістичних особливостей мовлення.

Я, Вихристенко Степан Терентійович, 1926 року народження, народився в селі Озірна, Звенигородського району, на час голодомору було сім років. Буду розповідати те, що бачив, чи те, що чув, які випадки. Добре згадую, мені врізалось в пам'ять, як до моїх батьків, бідняків, прийшла бригада, як вона називалась там, трусити продукти, витрушувати. До хати була прибудова - причепа, в ній була солома, вони викидали соломі, прийшли з залізними шпичками, якими штрикали в стріху, землю навколо хати, а я ходив за ними дивився. Все-таки вони знайшли зерно. Батько, знаючи, що такий трус робиться у селі, хоч і був бідняк, ну, видно, надіявся, що й в нього придуть трусити. Він у цю причепу заховав ящик з зерном. Цей ящик вони знайшли. Але батько був передбачливий й не ховав зерно в одне місце, він вирубав у стіні хати нішу, вставив туди ящик й замурував, потім замазали цей ящик і так зерно залишилось, і виручило нас від голодомору. До того ж батько поїхав в Москву, працював там плотником, заробляв і присилав нам посилки.

Це нашу сім'ю, яка складалась з двох чоловік, виручило і ми не голодували. Але я бачив, що робиться у селі і особливо на кутку.

Озірна - це село особливе. Якщо взяти подивитись на кладовищі пам'ятний знак, там написано односельчан, які загинули до 800 чоловік, але поховано на кладовищі по підрахунках 1200 осіб. Де ж узялись 400 інших? Справа в тому, що через Озірну йде дорога із глибини району на Водяники, Попівку, Ризино, Рижанівку і люди, які йшли у місто Звенигородку й пройшовши чималу відстань і не маючи сили, тут на території Озірянської сільської ради падали й помирали, а потім їх звозили сюди на кладовище й через те вийшло, що набагато більше поховано, ніж односельчан. От, я прихожу, туди до пам'ятного знаку й читаю: шість чоловік Вихристенків, зараз у селі майже немає Вихристенків, вони вимерли в 33 році.

Що ще пам'ятаю про той час? В школу я пішов раніше, якимсь я ув'язався за тими дітьми, прийшов у сім років і записався. Почав ходити на навчання,

через те згадую такий випадок: нас вчив учитель Аксентійович, прізвище забув. От добираються учні до школи й один хлопчина упав і не може йти, помирає. Фонь Аксентійович, звали вчителя, учні кажуть: "Там на стежці Іван, чи як його звали, впав помирає, не може дійти до класу." На той час мертвих так було багато на селі, що це не було якимсь дивуванням, або цікавістю. Фонь Аксентійович відкрив двері і гукає до уборщиці: "Дунько, біжи скажи туди в сільраду, щоб там- то й там- то забрали, він помер." Не йшла мова про те, щоб його спасать, або кудись везти, як зараз прийнято, в лікарню, просто щоб завезли на кладовище. А він мертвий чи не мертвий, ну, не може ходити - помирає. Оце таке було страхіття.

Хочу ще розповісти один випадок. В мене є товариш у Рижанівці, може з тактичних міркувань, я не буду називати його прізвище. Але хочу розповісти, що з ним сталось. Вони голодували, мати прийшла й стала безпам'ятною і він теж доголодувався, що втратив пам'ять. А на кінці їхнього городу був Рижанівський цвинтар. От при-

(Продовження на 28 стор.)

ГОЛОДОМОР

**Володимир Олексійович
Зубрицький**

**Документальна публіцистична розповідь "Озірна: історичний
літопис ріднокраю"**

Влітку 1926 року з ініціативи Й. Сталіна політбюро ЦК ВКП (б) утворило комісію по вивченню питання організації колективних господарств. Селяни, які зважувалися на колективізацію, одержували від держави не тільки певні пільги, а й пряму матеріальну допомогу. Селяни не поспішали змінювати звичайний уклад життя, й везли хліб на ринок. А за одержані гроші не купували дорогої промислової продукції. Добровільної колективізації не вийшло. Держава в 1928 році залишилася без хліба для постачання міст, новобудов, армії. Різко знизився і експорт зерна, зменшилася кількість валюти. Довелося обмежувати промисловість. Знизилися темпи індустріалізації. Спалахнула хлібозаготівельна криза. Це прискорило колективізацію. Середнє селянство, яке представляло основну масу населення, не йшло у колективне господарство. Саме тому Ленін у свій час схилив селянство не до об'єднання, а до кооперації. У Й. Сталіна комуністична ідеологія у відношенні до селян різко змінилася. Став основним лозунг колективізації сільського господарства. Виникла потреба імпорту хліба. Політбюро ЦК ВКП (б) заявило, що валюту слід використовувати на індустріалізацію. А хліб відібрати.

Щоб змусити селян сіяти і продавати зерна стільки, скільки потрібно державі, і почали створювати колективні господарства. Питання колгоспного будівництва стало основним у аграрній політиці партії. Колгоспи - найдосконаліший спосіб господарювання.

В 1929 році в Озирні створено три товариства по спільному обробітку землі. Перше товариство складалося з 30 дворів і називалося "Крок вперед", його очолював Григорій Тимофійович Олійник. Друге товариство називалося іменем Шевченка і його головою став Сава Гордієнко. Третє називалося іменем Петровського і його головою був Федот Калинович Фесенко. Товариства розмістилися в розкуркулених в 1928 році дворах селян Трохима Завальнюка, Кіндрата Довгаленка і Івана Невмитого. Товариства були не стійкі. Його члени то приходили, то виходили з товариств. Перед селянином - середняком поставала дилема: або вступити до колгоспу, або бути противником колективізації, ворогом народу, і тому стати розкуркуленим. Впродовж 1928 - 1934 років розкуркулювали заможних Озірянських селян. Багато селян, які не змогли сприйняти новий колективний порядок, самі продавали свої хати і майно, кидали землю і виїжджали на новобудови, в тому числі і за межі України. Пізніше селянам заборонили виїжджати із сіл, не даючи паспортів.

Ідею спільного обробітку землі і користування нею середні селяни не сприймали. Дивлячись на товариства спільного обробітку землі, хто туди записався, як господарював, і те, як держава у них забрала вирощений врожай, вони не бажали працювати спільно з ледарями, недбайливими людьми, не здатними вести не те що громадське, а й домашнє господарство, з п'яницями ...

У рік 1929 - "рік великого перелому" торгівля хлібом на ринку заборонялася. Обмолочене зерно із товариств вивезли на зсипні пункти і елеватор. Членам товариств залишився мізер. В умовах, що склалися, колгоспники, шукаючи вихід, змушені були, щоб вижити, приховувати від обліку частину врожаю. Спеціально багато залишали зерна в соломі, щоб потім потай перемолотили вдруге і забрати собі зерно. У відповідь на це замість того, щоб змінити обставини, які примушували красти власну продукцію, Сталін та його найближче оточення обрали шлях репресій. За крадіжки і розкрадання призначали покарання - розстріл, а при пом'якшувальних обставинах - позбавлення волі не менше як на 10 років. За пів кишені зерна чи колосків, принесених з поля голодуючої сім'ї, селянин колгоспник діставав повний строк сталінських концтаборів. У народі цей акт охрестили "законом про п'ять колосків".

У 1930 році три товариства в селі було об'єднано в одне колективне господарство ім. Петровського на чолі з Григорієм Тимофійовичем Олійником. Розмістилося воно на обійсті розкуркуленого Кіндрата Тодосійовича Довгаленка. Нині там ще збереглися дві старі комори та газосклад. Дем'ян Бурлаченко був представником від сільської ради і активно ходив по людях, агітуючи та записуючи в колгосп селян. У одноосібника Леонтія Фесенка і його дружини Ганни за те, що вони не вітали ідеї колективізації, все знищили. Одноосібників обклали величезними податками. Колгоспникам надали податкові пільги.

За день роботи в колгоспі в 1930 році записували трудовень. А коли добре попрацювати, то можуть записати 1,20 - 1,25 трудовня. На зароблений трудовень давали смішну плату - 300 грамів зерна (жита, ячменю, могли трохи дати й пшениці).

Починаючи з 1930 року, вільну торгівлю хлібом заборонили. В результаті колгоспники змушені були, щоб проіснувати, розраховувати лише на свої присадибні ділянки.

На місці нинішньої чайної (кафетного) колгоспники колись стояв приватний млин Миколи Бурлаченка. Під час розкуркулення млин конфіскували і пе-

редали в колгосп. У Потапа Павлика був ставок. Його відчужили також на користь колгоспу. Рішенням президії сільської ради (так у той час називався виконком) від 12 березня 1930 року розкуркулено Трохима Григоровича Завальнюка. Його землю в кількості 7,5 десятин передали в колгосп.

До числа куркулів віднесли Романа Хомовича Тищенка, Кирила Тодосійовича Довгаленка, Миколу Слинченка, Василя Поштаренка, Сергія Ніколенка, Івана Невмитого, Настасія Завальнюка, Івана Сухопліска. Розкуркулили Дениса Власовича Вихристенка. Відібрали хату. В цю хату поселився і став жити активіст Федот Калинович Фесенко. Кирило Омелькович Невмитий не забажав записатись в колгосп, то в нього забрали все: корову, коней, одяг, запаси їжі. Хлів розібрали і матеріали звезли в колгосп. Його двох дітей Івана та Ганну віддали в інтернат. Пізніше Івана направили в Суворовське училище і лише через багато десятиліть дочці повернули батьківську садибу.

Ничипір Григорович Нескоромний та Йосип Романович Панасюк також були розкуркулени. Й.П.Панасюк залишився в селі і в 1933 році помер від голоду. У Андрія Каньовича Сухопліска забрали коней, корову і все інше - розкуркулили.

А в колгоспі вже почали організовувати соціалістичне змагання, яке започатковане на промислових підприємствах.

До осені 1931 року колективні двори селян склали 67 %. До кінця 1932 року було понад 70% селянських дворів та 80% посівних земель. Колективні посівні площі планувалося обробляти за допомогою машин. Але колгоспам сільськогосподарську техніку держава не доручала. Було створено державні машинно-тракторні станції МТС. Така МТС була створена і в Озирні в 1932 році. Директором був Троп. Євреї за національністю. В село поступило близько 50 тракторів. Перші десять були "Фордзони". Не вдосконалені, не могли працювати на схилах, з примітивною вільною системою змащування. Швидко виходили з ладу, через два роки взагалі ставали непридатні для роботи. Пізніше в МТС поступили більш надійні трактори. А згодом - і перші зернозбиральні комбайни. Їх називали "Комунарець". Першим трактористом у селі став Терентій Вихристенко. Багато дітей мріяло стати трактористами.

Директори Звенигородської і Озірянської МТС Здебський і Троп, головний інженер Макаренко докладали багато зусиль, щоб допомогати колгоспам. Невтомно працювали трактористи Гри-

(Продовження на стор.)

ГОЛОДОМОР

(Продовження. Початок на стор.)

горій Юхимович Недоноско, Тимофій Голосій, Тимофій Павлович Кравченко, Фотій Тимофійович Олійник, Матвій Степаненко, Карпо Перепелиця, Тодос Глухенький і його дружина Антонія та інші. Серед трактористів, як відомо, працювали і жінки. Кращою з них була Килина Антонівна Блаценко. Багато жінок працювали причіплювачами. О.І.Суховольський вів бухгалтерський облік. Колгоспники ж на трактори не надіялись і старалися обробляти землю без них.

Перша колгоспна весна 1930 року була обіцяючою. Одержали тоді непоганий урожай. Але все вивезли. В колгоспі нічого не лишилося. Ринок зерна зник. Гроші втрачали купівельну спроможність. Отоварення хлібозаготівлі з боку держави було мізерним, а заробітки - просто злиденні. Щоб прогодуватися і вижити, треба було розраховувати на допоміжне господарство та крадіжки.

В колгоспі вже почали організовувати соціалістичні змагання "П'ятирічку за чотири роки". Непостійний склад працівників і не закріпленість робочої худоби, реманенту, земельних ділянок тягли за собою безгосподарництво та халатне відношення до праці. Одержані в колгосп від одноосібників добротні, викрашені та вимащені доглянуті вози в результаті нічийності перетворилися в непридатні засоби господарювання. Тому, підсумки збирання врожаю і доходів за 1931 рік були захлиливими.

1933 рік почав розгладатися як перший рік другої п'ятирічки.

А в селі на трудовень після вивезення хліба державі мало що залишилося. В грудні 1931 року "активісти" почали забирати зерно в одноосібників, які не працювали в колгоспі, а потім і в колгоспників, які посіяли пшеницю на своєму городі. В кожен двір щоденно заходив якийсь уповноважений і наказував негайно здавати хліб державі. Погрожував пістолетом. Злякані селяни збирали в торбини зерно і несли з сльозами на очах до колгоспної комори. В зв'язку з нестачею техніки хліб молотили тоді аж до Різдва кіньми. "Бригади" активістів забирали не тільки хліб, а все під'ряд, прирікаючи людей до голодної смерті. Заходили з спеціальними ключками, штирями, ножами та іншим знаряддям. Робився детальний обшук. Забирали все, що знаходили. Таку роботу вони продовжували аж до березня 1933 року, коли масово гинули люди. Стимулювала їх ще й спеціальна постанова від 17 лютого 1933 року, якою було передбачено нагороджувати за донос. Кожний, хто вказував, де сусід ховає зерно, одержував 10 - 15 % виявленого. В Озінрі було створено спеціально 4 бригади. Активісти були підібрані з участю уповноваженого райкому партії. Бригада складалася із шести осіб. В кожній бригаді був

старший. На бригаду виділялася з колгоспу підвода. Штаб хлібозаготівлі розміщався в сільській раді. Все село поділили на чотири частини. Бригади заходили в кожну хату. Забирали все, що знаходили. В пошуках зерна руйнували печі, фундаменти, груби. Били горшки, жорна. Коли не знаходили нічого, тоді викидали з бочок квашену капусту і помідори. Щоб люди не змогли їх зібрати і використовувати в їжу - топтали чобітьми. Очолив їх найактивніший активіст Федот Калинович Фесенко, він же і голова сільського комнезаму. Активними в пошуках зерна були Федора Жученко (Висайка) і її чоловік Лука Жученко, Маркіян Гаврилович Андрушевич, Анастасія Панасюк, Парасковія Непотрібна (Туличка), Карпо Панасюк, Фотій Олійник, Ничипір Кабащора, Яків Семенюк, Яків Вихристенко, Параска Степанівна Черкасенко, Самсін Поштаренко та інші. Підводою бригади обслуговував Антип Андрійович Недоноско. Ці люди забирали все, навіть мак, насіння коноплі. Старі люди згадують і розповідають, в число активістів, як правило, записували сільських ледарів, бандитів. Дійсних господарів партія відправила в Сибір, а тих ледарів привела до керівництва. Дуже влучно назвав їх "душогами" Павло Пантелеймонович Поштаренко. Він згадував зі сльозами на очах, як активісти знущалися з людей, забирали все до "бубки", до картоплини, а після цього вечорами гучно гуляли і співали, щедро пожираючи відібрані за день у голодних сімей продукти і горілку. Згадує О.Я.Чеченко, як до них у хату прийшли комнезами "активісти". Знайшли на горищі зерно і все забрали. Навіть віником змели. Навантажили на підводу і повезли. Мати каже: "Подивіться, може зернина лишилася." На горищі чисто, підметено. Лише в щілинах, що потріскалася глина, виднілись залишки дрібної квасолі. Трісочкою викопували ту квасолу, зварили і сіли їсти. Дивимось, а до шибки знадвору притулила личко дівчинка, просить їсти. Відповіли, що немає що дати. "А ви ж їсте" - сказало дівча. "Оце вже все з'їли". Дівчинка знепритомніла. З того дня ми перейшли на харчування бур'янами, пекли млинці з хрону.

Одна сім'я заховала від непроханих гостей картоплю. Під порогом хати викопали яму, висипали картоплю, засипали землею, піском, попелом, ретельно замаскували. Лець встигли. "Бригада" зайшла в двір з палицями шпичаками, скрізь ними штрикають. Слава Богу, не штрикали біля порогу. Зерно присипане в горщику сіллю, забирали. Знайшли вузлик з квасолою, жменю кукурудзи. Сім'я, дякуючи Господу, вижила за ту картоплю.

У Григорія Мусійовича Дишлового вони розвалили грубу, але так нічого

і не найшли. Тоді була введена практика натуральних штрафів, якщо немає зерна - забиравось все, що можна і не можна. Навіть квашену капусту і помідори викидали на гній. "Прибуткували" до останнього одяг і взуття. До того ще й наб'ють і пригрозять посадити в "Допер".

Марфа Антонівна Фесенко згадувала, як її батьки, щоб не померти з голоду, в таємному місці закопали засолене м'ясо, шкіру і кістки. А потім взимку потроху діставали і вижили. Хліб у них знайшли і забрали до останньої зернини.

У заходах по посиленню хлібозаготівель від 20 листопада 1932 року передбачався "натуральний штраф". Це означало, що якщо в сім'ї немає хліба, тоді їх штрафували на все, що малося в господарстві. Забирали птицю, свиней, телят, картоплю, цибулю. Дійшло, як згадувалося, і до квашеної капусти. Конфіскація подавалася у вигляді кари за "куркульський саботаж" хлібозаготівлі. Спогади старожилів свідчать, що здійснювались суцільні подвірні обшуки з конфіскацією будь-яких запасів їжі. Практично це була свідомо дія Комуністичної партії, спрямована на знищення селян голодом.

Селянка Одарка Леоніївна Поштаренко старанно заховала кілька горщиків із зерном у грубі. Бригада, орудуючи спеціальними гострими шпичками, знайшла схованку і все забрала. Шестеро її дітей залишилося на голодну смерть. В обійсті Павла Кравченка перевірили всю соломку і таки знайшли приховане зерно, навіть горня з жменю квасолі. Сім'я з шести осіб померла.

Окремі люди, щоб врятуватися від голодної смерті, їхали в Краснодарський край, Західну Україну і вимінювали на все, що можна було, хліб та продукти. Міняли рядна, прикраси, одяг, взуття, тканину. В пам'яті Трохима Кузьмовича Фесенка на все життя залишалася поїздка в Краснодар, як йому, не зважаючи на перевірки, вдалося привезти додому 70 кг зерна. За цим зерном і вижили. Люди перемелювали бадилля кукурудзи, до нього добавляли борошна із насіння бур'янів і з цього пекли коржі. Жорна допомагали. Активістам це не подобалося. Жорна розцінювались як величезне зло для держави і якщо їх знаходили, то нещадно розбивали. Мололи на жорнах таємно, щоб жорна не побили.

Годинників у селі було мало. Тому часто прислухалися до звуків дзвонів. В Озінрі було чути, як у Звенигородці на пожежній вежі у дзвін вибивали погодинний час.

В селі у 1932 році перейшли до організації і оплати праці за трудовнями. Проте, в самому порядку їх нарахування (Продовження на 26 стор.)

ГОЛОДОМОР

(Продовження. Початок на 25 стор.)

ня було багато недоречностей. Один із найсерйозніших - дискримінація фізичної праці. Так, майже половину з усіх зароблених трудовнів у колгоспі ім. Петровського належала не фізичним працівникам полів і ферм, а управлінському та обслуговуючому персоналу. За підсумками роботи в 1932 році третина колгоспників заробила лише від 1 до 50 трудовнів за рік. Багато було таких, що взагалі не працювали. Коли хто хотів, тоді і виходив на роботу. Де став, там і працював. Знеосіблення праці знижувало продуктивність та підвищувало байдужість до результатів роботи. Крім цього, працюючих бригадири ще додатково переставляли з місця на місце. Ніхто не відповідав за свою роботу. Доробилися до того, що коні ослабли, похворіли, вози поламалися. Реманент недоглянутий і нікому не потрібний. Ніхто не відчував навіть найменшої відповідальності за все це. Роботи по термінах їх виконання зволікалися, зерно осипалося. Просапні культури заростали бур'янами. Навальною стала хвиля розкрадання. Обліку належного теж не було. Відчувався підхід голоду. Відчувалась і безглуздість партійного керівництва на місцях. Особливо уповноважених, котрі виїжджали на села проводити чергову кампанію. Саме про таких уповноважених в селі ходили різні дикі анекдоти. А в селян побутовала думка: "Хай гние, пропадає. Воно нам все рівно не попаде. Уповноважені все заберуть і вивезуть. Ото тільки нашого, якщо зуміємо викрасти". ВЦВК і РНК СРСР 7 серпня 1932 року прийняли постанову "Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та про зміцнення громадської (соціалістичної) власності". Відповідно до цієї постанови розкрадання в колгоспах жорстоко каралося. А через два тижні 22 серпня прийнято додаткову постанову "Про боротьбу з спекуляцією", якою також передбачалося покарання спекулянтів на 5 - 10 років позбавлення волі без права застосування амністії.

Люди жили дуже злиденно. В сім'ях, наприклад, були одні чоботи на 5 - 7 осіб. Ходили по черзі на подвір'я. Діти по черзі відвідували школу. В основному сиділи на печі, яку іноді і протопить не було чим. Отак, прокадять соломою та сухим бур'яном та й за тим ночують.

Не зважаючи на злиденність, значна частина селян все - таки пішла до колгоспу. Григорій Фетійович Недоноско віддав у колгосп всі свої пожитки: інвентар, коней і сам почав столярувати. Та тільки вдячності за свою щирість так і не одержав. Його, як і всіх інших, терзали активісти. Пішли працювати також різноробочими Володимир Купріянович Клименко і його дружина Ганна

Елізарова, яка стала невтомною сапальницею на цукрових бур'яках. Самсон Уліянович Поштаренко став колгоспним ковалем. Вболівав за колгоспним виробництвом. Тож його залучали активісти до чергування, охорони зерна. Коли він заперечив і не дав комнезамівцям вкрасти зерно із току, розплата за ці дії не забарилася. Його по брехливому доносу засудили на три роки. Сім'ю вигнали із хати. В будинку поселилося жити партійне керівництво МТС. Щоб не вмерла з голоду його маленька дочка Олександра, її віддали на догляд діду Уляну, який тоді був дяком у церкві.

Михайло Михайлович Назаренко - був сільським умільцем. Теслярував. Робив вози у Звенигородці. Сам дома змайстрував пилораму. Звернули увагу активісти. Прийшли троє і запросили, щоб ходив з комісією і відбирав хліб у людей. Відмовитись було не можливо. Бо в тому разі його чекало розкуркулення. Тож і погодився взяти участь у "хлібозаготівлі". Згодом збавнув і через три дні категорично відмовився. Повноваженого з району назвав червоною мітлою, бо партієць увесь час кричав: "Мені партквиток дорожчий, ніж ваше життя!" М.М. Назаренка засудили і послали на важкі примусові роботи. Інструмент і пилораму забрали. Доля скінчилася трагічно. Загинув, коли їхав до Звенигородки на автомашині.

В 1932 - 1933 роках діяла урядова постанова, якою заборонялося проводити забій худоби без відому активістів. Постійно мати дозвіл і обов'язково здавати шкіру. Було так, хоч сам помирай, а свиню чи теля різати не маєш права. Все робилося, щоб людей "загнати" в колгосп. Одного дня Григорій Ничипорович Махія і ще четверо селян спільно купили в с. Рижанівці на базарі теля, щоб зарізати і якось підтримати сім'ї від голоду. Забій провели таємно. Розділили по-чесному і розійшлися. Нутроці теляти теж забрали і несли додому, щоб перебрати. Для голодної сім'ї і це мало велике значення. Раптом з'явилася міліція. Забрали все і відправили Г.М. Махію до в'язниці. Сім'я його загинула з голоду, а самого знищили в Уманській в'язниці.

Заробітку за працю в колгоспі було дуже мало. Працювали важко. На жнивах удвох викошували по 1,3 га щодня. В обід привозили в поле їжу і давали на двох одну хлібину вагою 1,2 кг. коли восени підрахували по 300 грамів хліба, то почувалися, що нічого не заробили, а ще залишилися в боргу перед колгоспом. Ото заробіток був!

Щоб зберегти від голодної смерті дітей - сиріт, в Озінні організували хату-інтернат в будинку розкуркуленого Івана Невмітого. В інтернаті жило 20 дітей. Їх доглядала Марфа Панасюк (Непотрібна) . а взагалі дітям було дуже

тяжко переживати голодні роки. Щоб їм дали поїсти, вони ходили на роботу в колгосп. Голова колгоспу Касьянчук дозволяв їм працювати і за це їм давали поїсти баланду або затерушку з кропивою, яку варили для всіх працюючих у полі, а коли цього не вистачало, їли лободу, навіть бугилу. Багато дітей від цих бур'янів помирало.

З 1 по 10 грудня 1932 року серед голодних селян оголошується штурмовий декадник по завершенню плану хлібозаготівель. Навальним штурмом на селян знову ідуть по хатах спеціальні бригади.

Телеграма ЦК ВКП (б), підписана Й. Сталіним на адресу ЦК КП (б) У від 1 січня 1933 року, вимагала, щоб селяни добровільно здали хліб. Тих, хто добровільно здає хліб державі, не піддавати репресіям. А до інших, які приховали від держави зерно, застосувати суворі міри покарання. Суворо каралися ті, хто намагався продавати зерно на базарі. Почалися масові вимирання людей, навіть сім'ями, але голоду, як явища, не визнавали. Цифри і факти викладалися лише на державному рівні з грифом "Таємно".

З початком масової смертності людей з колгоспу виділяли щоденно спеціальну однокінну підводу для звозення і поховання померлих у спільній могилі, яку спеціально викопали на кладовищі зліва від входу. Яма швидко заповнювалася. Довелося викопувати ще і ще. Підвода не встигала. Тоді виділили ще одну. За кожного завезеного і закопаного на кладовищі мерця поховальникам давали 100 грамів хліба.

У Параски Бондаренко з голоду померло троє дітей. Вона не чекала підводи. Хотіла сама поховати. Несла їх у кладовище в мішку, але так і не донесла, не хватило сили, була дуже голодна.

В пошуках їжі взимку роздобували мерзлу землю, розривали мишачі нори на полях, де з осені залишився необмолочений хліб, та поблизу скирт соломи. З нрив видобували по 1-3 кг. зерна, а в окремих місцях і більше. Це зерно багатьох рятувало.

Федір Нечипорович Комаренко працював кіньми, перевозив різні вантажі. Двоє синів: Давид і Григорій, померли з голоду. Не діждавшись, коли батько принесе щось додому поїсти. Взяв чоловік у рядно двоє мертвих дітей та й виніс на кладовище.

На кладовищі за тарілку баланди копались братські могили. В них скидали без обліку трупи людей, яких не встигав звозити грабаркою Прокіп Марченко. Його за цю роботу в 1937 розстріляли, як ворога народу, а потім через 55 реабілітували.

Зстананням весни мертві люди лежали в селі повсюдно. Голова колгос-

(Продовження на 27 стор.)

ГОЛОДОМОР

(Продовження. Початок на 26 стор.)

лу Касьянчук, усвідомлюючи голод, організував спеціальну їдальню. В цю їдальню йшли поїсти всі, хто ще міг ходити, давали потроху супу із сої та по шматочку чорного глевкого хліба. Вже тоді деякі люди так і не доходили до кухні, помирали на дорозі і навіть під кухнею. Тут давали їжу і додому для тих, хто не міг дійти. Але не всі могли її доставити до хати. На колгоспній кухні працювала Тетяна Жученко. Постаціональником на кухні був Лекандр Олександрович Суховольський. Столова ця була організована на місці навпроти нинішнього двору Петра Яковича Махині.

В страшні роки голодомору в колгоспній їдальні для працюючих в полі сівачів варили їжу: затерушка без засмажки і шматок хліба 200 грамів. Щоб уникнути нападу голодних на підводі з польовим обідом, голова колгоспу особисто вивозив їжу. Хто ходив на роботу, тому давали їсти, хто не міг дійти - помирав. Виділялося й дітям за роботу 100 грамів хліба і суп. За те, що Касьянчук - голова колгоспу змолів і використав на харчування працівників колгоспу кілька мішків гречки, його судили. Дали три роки ув'язнення.

В 1933 почали будувати вузькоколійну залізницю до цукрозаводу. Вона пролягала по околиці села. Будівництво робилося виключно вручну. Люди працювали за тарілку похльбки і 150 - 200 грамів хліба. А хто гірше працював, то міг і не одержати. Важку ручну працю багато людей не витримувало і помирало прямо на цій роботі. Голодні, з немов скляними очима, люди працювали, вибиваючись із сил, якби тільки не втратити можливості поїсти в обід каньдору. Працюючі стогнали, перекидалися і вмирили. Їх прямо звідти клали на грабарки і відвозили на кладовище. Обіди для будівельників залізничної колії варили в двох точках біля Івана Бурлаченка та біля кладовища. Поварем була Свекла Тихонівна Поштаренко. Дрова рубав Михайло Філімонович Кравченко. Одного разу, будучи дуже голодним, він випив чарку горілки і помер, не дійшовши додому. Їжу вивозили у поле в котлі однокінною підводою і роздавали працівникам. Цю роботу виконував Сергій Непотрібний. Марія Павлівна Гордієнко і Олександр Якович Черненко згадали, як ходили туди малими дітьми, щоб щось попало їсти. Тоді туди бігало багато дітей. Але даремні були їхні сподівання. І взагалі, якби не будівництво залізниці, жертв голодомору у селі було б значно більше, хоч на цій "історичній" будові померло дуже багато людей.

Коли будували вузькоколійку, державна встановила норму виділення хліба - 1 кілограм за збудовані два метри вузькоколійного полотна, включаючи

насіп, вкладання шпал і рейок. Прокіп Філімонович Кравченко і Андрій Денисович Ткаченко клали шпали. Грабарі з Чижівки і Кобиляків копали і возили ґрунт на насип. А запалі очі цих людей поглядали у бік села: чи не везуть сірою конячкою рятівну баланду з гнилою тількою. Відносно ще молоді люди виглядали як глибокі старці. Більшість працюючих на залізниці там і ночували. Понурі, схожі на нелюдських істот, вони виконували тяжку роботу, заробляючи тарілку баланди, у якій не було ні крупини, ні картоплини. На роботі крім стогону не було чути розмов, а тим більше сміху. Схожі на обтягнуті шкірою кістяки люди, у яких постійно точилася з носа і рота кров, не доживали навіть тижня на цій роботі. Там приходив їм кінець.

Смертність від голоду почалася у перший місяць "роботи" молотовської комісії, а вже в березні 1933 року вона зростала до жахливих обсягів. Вмирили цілі сім'ї. Трупів не встигали звозити і ховати. Повсюдно в бур'янах валялися по кілька тижнів трупи. А там, де вмирала одночасно вся сім'я і не було кому сповістити - то і місцями. З'явилися випадки трупоїдства і людодїства. Молоду дівчину Домаху Черкасенко, яка пішки поверталася з торбиною квасолі додому із Звенигородки, спіймали, зарізали і з'їли зголоднілі і доведені до відчаю чоловіки.

В колгоспі імені Ворошилова не зібрали квасолі. Залишилася в полі під снігом. Багато озірнянських людей добували з - під снігу мокрі стручки і цією квасолею теж рятувалися. Але і її треба було ховати від комнезамівців, які і це "добро" знищували.

Параска Романівна Вовненко згадала, як змушена була вживати гнилу гичку з буряків, якби хоч трохи вгамувати голод.

Іван Андрійович Лисогоренко і його дружина Лукеря Микитівна зранку до вечора працювали на будівництві залізниці, щоб не вмерти з голоду, та ще й дітям принести хоч 200 грамів на чотириох. Діти були не доглянуті і померли. Вони наїлися зелених черешень з листям. Дитячі шлуки не витримали такої їжі. Найстарша дочка Марфа була ще живою, як її поклали на грабарку і повезли на кладовище та її поховали "щоб завтра не їхати". Батьки повернулися з роботи і не застали своїх дітей, навіть місце поховання довелося уточнити.

Тетяна Іванівна Кравченко згадала, що її батько Іван Слинченко працював у колгоспі іздовим, а мати Хима - на різних роботах. Першою від голоду померла мати, потім померло по черзі п'ятеро дітей з шести. Останнім помер батько. Поховали всіх у братську могилу. У братську могилу ховали людей, як худобу, кидаючи у яму. Тетяна Іванівна єдина з родини чудом ли-

шилася живою.

Ольга Йосипівна Фесенко розповіла про батька Йосипа, який, дуже тяжко наробившись, був голодний, йому дали шматочок хліба, з'їв і помер, шлунок не витримав.

Олександр Якович Черненко з болем згадав дитячі роки. Одного разу не поспішаючи плентався до школи (а вона була в хаті Розихи). Побачив, як його однокласник попереду за 50 - 60 метрів присів на землю, ніби чогось чекав. Підійшов, думав що його чекає, щоб іти до школи. А хлопець уже мертвий. Прийшов у клас. Вчитель Афоній Оксентійович Поштаренко робить перекличку учнів. Дійшов до прізвища того хлопчика, що помер на дорозі до школи. Олександр Якович каже вчителю, що він уже більше ніколи не прийде до школи, не дійшовши до неї помер з голоду. Учитель спокійно (бо це вже було звично) відкрив двері з класу і сказав: "Дунько, біжи хай заберуть" (так прибиральницю). Та й продовжив перекличку. Закінчивши перекличку вчитель пише на дошці крейдою 6"Спасибі товаришеві Сталіну за наше щасливе дитинство". А учні переписують собі в зошити.

Микола Михайлович Кравченко (Бурчик) був дуже ослабленим худю дитиною. Очікували, що помере. Дали йому маленький шматочок хліба і він з ясел йшов додому. А курка теж була голодна, підбігла і виклюнула з рук хліб. А він ридає, бо не може навіть побігти і прогнати курку. Так і залишився голодним.

Із спогадів Киїлини Блаценко. Сім'я на грані життя і смерті. Увечері хтось шкрябає у двері, відкрили і побачили напівживого сусіда Ничипора Нескоромного, який просить що-небудь, хоч хвостик буряка. Що ми могли дати, як самі помирали з голоду? Він поповз, а вранці біля хати ми побачили його мертвим.

Іван Мусійович Завальнюк пригадує, як на жорнах мололи бруньки з дерев. В цей час мимо проходив міліціонер. Почув гуркіт. Забіг у хату і розбив жорна на дрібні шматки. Розбиті камені зібрали і скручували обручем, щоб якість подрібнити такий-сякий харч.

Спеціальні бригади не тільки шукали зерно. Вони, наприклад, у Миколи Сухопліська зняли з хати цинковий дах і вкрили колгоспне приміщення, в якому розмістилися магазин.

Лише за одну зиму і весну 1933 року померло понад 500 жителів села. На сільському кладовищі поховано близько 1000 людей убитих голодом. Крім озірнян, сюди звозили померлих на будівництві залізниці. По всій дорозі на обочинах від Водяників до Звенигородки валялися трупи. Це тих людей, що йшли до міста або з міста додому. Щоб порівняти розміри лиха, слід згадати, що за 5 років Великої Вітчизняної війни із Озирни загинуло на фронті 140 воїнів.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Озірна

(Продовження. Початок на 23 стор.)

йшли сюди і взяли його занесли в загальну яму, вкинули. А в цей час мати прийшла до пам'яті і питає, а де ж мій синочок Стьопа, а їй відповідають, що занесли та вкинули в загальну яму. "Я не хочу, щоб він був в загальній ямі, я його поховаю окремо." Долізла до тієї ями, а він ще зверху не привалений і вона витягла його, а він живий. Родичі допомогли, щось дали йому трошки поїсти і він прийшов до тями, і залишився живий. Ще й кінчив школу, університет і став великою людиною. А в спогах він відстоював цю радянську владу, яка довела до цього. Це для мене був феномен. Адже, якби мати не витягла тебе..

А він... Така була тоді пропаганда. Та він був маленький, теж сім років йому було.

Під час голодомору у нас зібралось трошки захованого зерна, й ми ходили по-сусідству, четверта хата, жила там багатодітна сім'я, в них були жорна, ми ходили до них це зерно молоти, але договір був такий - не вимітати, якщо закінчили молоті. Вони самі той камінь знімали, верхній, і що залишилось, вимітали те борошно. Дітей було п'ятеро. І я як зараз пам'ятаю, як вони сиділи на печі і всі виглядали, коли ми вже підємо, закінчимо й батьки тоді якусь похльобку з того варили. Але нічого їм не допомогло, вони всі померли. Вся сім'я п'ятеро дітей, батько й мати всі померли.

Ну, а мої ближчі родичі, які були голодували, пам'ятаю, що з бруньок ліщини трусили пиліок, бруньки рвали, мололи їх намагалися пекти оладки із бруньок та листя липи. Я теж матері казував, казав, що і таке мені, я бачив, що ті діти їдять. У сусідів син помер. Помирали в кінці зими, коли почалась весна, їли все підряд, масово труїлись, помирали. Пам'ятаю розповідь мого тестя, а він був в отій бригаді, комітет бідноти, я хочу сказати, що серед них були хороші люди, але вони не могли

проводить роботу, щоб залишити все людям. Тесть Дишлюк Степан Іванович. Обтрусили все в одній сім'ї, обдивилися, а тоді кажуть: "Ти наймолодший, (драбини на горище не було) глянь, що там є." Ну, каже, я на дверях піджався, подивився, а там розстелене зерно. Він його побачив і хазяїн недалеко стоїть, та так уважно дивиться. "Ну, що там щось є?" - питають.

"Та, нічого не має". Скочив вниз, та так в людей залишилось те зерно, вони вижили. А коли вигребли все, тоді все пропало.

Я не можу сказати, що саме забирали чи тільки продукти, чи ще щось, малим був. Але розказували, що ті бригади після того п'янували, ділили нагробане. Якщо вдова якась була, то можна і сильніше обідити. Бо якщо були чоловіки, то одстоювали. Але не боронились. Ті, хто відбирали, ніяких документів не мали на забирання продуктів, нічого не пред'являли. Прийшли - забрали та й по тому.

Їли не тільки дохлих котів, птахів, собак, а були випадки й людодівства в Озирні. Мати попереджала, щоб не заходив далеко від хати, їли особливо дітей.

Міняли на базарах продукти, в нас цінностей не було, а були такі пункти - "торгсін", місце де можна було занести золото чи срібло, щоб получить продукти - муку, цукор.

Ховали померлих в загальних ямах. Знаю, розказували неморозжські родичі, що звозили мертвих і напівживих разом, щоб лишній раз не їхати. Мати помирала, а сина теж напівживого, без свідання з далекого кутка села забирали.

В Озирні ця загальна яма називалась чорною дірою, там такі земляні горбки, ні надписів, нічого не має.

В школу ходили і був дитячий сиротинець (приют) для тих дітей, в яких померли батьки під час голодомору. Я забув вже. Панахид ніяких не було за померлими. Церква в Озирні в той час ще була. Хто правив - не пам'ятаю.

В цей час коло Озірни з Єрок тягну-

ли вузькоколіїну дорогу, будували, навозили насип. Працювали за похльобку, але й те їм не допомогло. Багато помирало. Коли я був пастухом, то бачив, що залізницю будували й багато мертвих вивозили на Озірянський цвинтар. Казали: "За похльобку й паланицю збудували залізницю." Частівки такі були. Або "Ні корови, ні свині тільки Сталін на стіні і показує рукою: в Москву їдьте за мукою"

Мій батько й був в Москві на заробітках. А потім повернувся, був першим трактористом в колгоспі, потім комбайнером в 37-39 роках Я допомагав йому, вигружати мішки на машину. Під час голодомору коровами орали й сіяли. Соток двадцять за день зорювали. В нас була корова. Але в хліві її на ніч не залишали, запирали в сінях хати. Сіни були з запорами, бо в багатьох людей корови крали. Ну, уявляєте, корову вкрасти - це ж скільки м'яса... Злодюг багато було на селі, ми ж недалеко від Звенигородки, всяких і захожих і своїх хватало. Ну, щоб я подробиці знав, не знаю.

Мене часто запрошують в Звенигородську школу № 1 на зустрічі з учнями, вчителями (там вчиться моя внучка), а також коли відзначалась дата голодомору, на кладовищі виступав.

Чи треба поколінням знати оцей голодомор? Мої знання, весь час мене тримали на плаву, я не міг піддатись тій масовій страшній комуністичній пропаганді. В мене весь час голодомор стояв в пам'яті і ніякі переконання не змогли мене переконати. Адже ця система так по людодержській обійшлась з людьми.

В Звенигородці жилося під час голодомору не легше ніж в селах. Це тільки в великих промислових містах. Зараз я проживаю за адресою м. Звенигородка, вул. Пархоменка, 8.

Запис зроблено в Звенигородському краєзнавчому музеї, директором музею Оленою Миколаївною Наріжною.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Павлівка

Розповідає Шевченко Михайло Дементійович, 1923 р.н., який проживає в м.Звенигородка

Мені було 10 років і я добре пам'ятаю голод 1932-33рр. В ці роки померло в селі дуже багато людей і серед них і мої родичі.

По селу їздила підвода і забирала трупи, а були ще і живі, яких разом везли

на цвинтар і хоронили в одному місці, тепер там забуті, безіменні могили.

Мій дядько Михайло теж помер, його закопали прямо в дворі, а їх діти померли прямо на печі. А рядом жила сусідка, тітка Гапка, у неї був син років 10. Тітка поїхала, щоб десь заробити хліба, заїхала аж у Баку, а хлопця залишила на свою матір. От ця баба зарізала свого онука і понесла м'ясо на базар в Звенигородку, там її забрали в міліцію, і вона в село не повернулася.

Їли ми все - цвіт акації, шукали на деревах клей, ловили мишей і т.д. Ходили на поле, збирали гнилу картоплю.

Одного разу мій дід прийшов з с.Козацького і приніс шматок сала, активісти прийшли, щоб забрати те сало, а мати сховала його на горищі. Забирали все в хатах, коморах, щоб людям не було чого їсти, і щоб померло більше людей.

Мій батько від недоїдання захворів і помер у 1934 році.

с. Пединівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Розповідає Кураса
Євгенія Калениківна,
1925 р.н.**

1933 рік був тяжким для селян. Нас в сім'ї було 8 дітей. Батько шив чоботи, свитки, тому сім'я вважалася не дуже бідною. Але голод торкнувся і нас. Їжі було зовсім мало. Мати варила куліш, ділила пшоно зовсім по-трішечки. Куліш вдавався ріденьким, але для нас малих був дуже добрим. У молодшого брата Антіна почали пухнути ніжки. До нас прийшов Лука (прізвища не пам'ятаю), щоб забрати у нас "лишки". Але побачив брата і пожалів нас. А весною у нас розтелилася корова (тому що, як не було сутужно, батько корову не зарізав) і нам стало трохи легше. Садили на городі лушпиння з картоплі, якого трошки підбирали за зиму. Почали їсти молоді листочки липи, кропиви. У центрі села поставили ве-

ликий казан і варили в ньому баланду, яку роздавали голодним людям. Може саме завдяки цьому у нашому селі не було дуже великої смертності. Повмирили деякі старі, в основному самотні люди. А мій нині вже покійний чоловік, Федір, розповідав, що бачив, як у Вільшані їздили люди підводами по вулицях і збирали трупи, та вже зовсім кволих помираючих людей в одну купу і хоронили в одній великій ямі. А ще розповідали, що наші люди, коли йшли пішки в Звенигородку старалися обійти стороною Тарасівку тому, що там дуже багато людей зникали без вісти. Говорили, що там ловили людей і з'їдали.

**Розповідає Радченко
Олександра Петрівна,
1925 р.н.**

В 1932 році в нас померла мати і ми з братом, молодшим від мене, за-

лишилися сиротами. Нас забрали в с. Шевченкове в інтернат. Там були діти з навколишніх сіл: Будищ, Моринців, Пединівки.

А в нас у с. Шевченковому була тітка, але до себе забрати нас не змогла, тому, що і в неї було багато дітей. В інтернаті нам давали їсти потрішечку супу з будь-якої крупи ріденького і по маленькому кусочку хліба. Спочатку давали їсти три рази, а коли стало зовсім скрутно, давати почали раз на день. Хліба не стало і почали пекти млинці з жолудів та сухого листя, варили сочевицю. А біля тітки по-сусідству жила сім'я голови колгоспу. Тітка розповідала, що у них їсти було що. І одного разу хазяйка нажарила сала і залишила на сковороді. А малий сусідський хлопчина заліз через вікно і з'їв те сало. Хазяйка зловила хлопця і задавила його. Дуже тяжкі були часи як для дорослих, так і для дітей.

с. Попівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Спогади записані з слів
жительки села Попівки,
Звенигородського району
Нагорнюк Марії Григорівни,
1924 року народження,
дівооче прізвище
Пустовіт.**

**Текст подано з незначними змінами,
із збереженням стилістичних особливостей мовлення.**

В голодовку мені було десять років, але я добре пам'ятаю, як жили люди в той час, було дуже голодно.

Батько мій помер від голоду. То йому Лукій зробив труну з досток, з яких був зроблений піл. Ці достки заготовив батько, ще коли була дуже хвора мама (раніше). В цю труну положили жінку Махтодя Тарасюка і її дитину, а потім уже і батька так і похоронили разом. А інших людей просто звозили до ям на краю кладбища, скидали їх за ноги з підводи в яму та на цьому й усе. Багато померло. Звозили людей на підводи Семен Щербак і Силоводь.

Навпроти нинішньої школи був будинок, куди звозили ще живих, тільки дуже хворих від голоду людей, їх тут підгодовували. Був такий випадок, що в чан, де готувалась їжа, долили води і не перекип'ятили, як слід. То всі, хто їв тей куліш, померли до ранку.

Одного разу йшла я до дитячого садка і бачила, як у ямі, в яку пос-

кидали мертвих людей, сидів хлопець, брат Насті Кирильової, він був ще живий, бо очима кліпав.

Було і таке. Коли померла дівчина Васирина, то мати її Явдоха Патиша відрізала в неї ногу, це люди бачили. Приїхали якісь чужі люди і забрали її з собою, більше ніхто її не бачив у нашому селі.

Коли сина Миколи Роя, який жив над глинищем, відвезли на кладбище в капличку, то люди бачили, як батько ніс звідти м'ясо. Його зразу забрали з села.

Важко було людям вижити.

Моя старша сестра Катерина сапала в колгоспі буряки, за те їх там годували. А варили куліш та затірку. На цьому люди й виживали.

Бачила ще, як сусід приїхав додому на возі, витягнув за коси з хати мертву Оксану, наклав рядном та й повіз на кладовище. Багато людей тоді просто вкидали в ями по краю кладовища, зараз там хрест стоїть.

**Спогад нині вже померлої
Калюжної Соломії
Макарівни. С. Попівка.**

Робила я на волах тоді, коли була голодовка, й була я дівчинкою. От іду я з роботи, а ноги пухлі від голоду, а стежка проходить через цвинтар, темно, а ноги за щось заціплюються, щось м'яке. Потім я тільки поняла, що то мертвих людей поклали зверху, а не в ями повкидали.

**Розповідає Белінська
Мар'яна Павлівна,
1924 р.н.**

Сім'я була велика: мати з батьком та четверо дітей. Гриша - 1919 р.н.; Іван - 1920 р.н.; Семен - 1922 р.н. і я, Мар'яна - 1924 р.н.

Літо 1932 року було дождливе, картопля майже не вродила, їсти не було чого. Ми ходили до лісу, збирали різні ягоди, рвали листя липи, складали в мішки. Вдома мама запарювала і додавала трохи пророщеного ячменю і годувала нас.

Батько в кінці 1932 року поїхав в Казахстан на заробітки. Старший брат Гриша поступив в Горлівське ремеслене училище. На нашому городі ми з мамою закопали 2 пуди ячменя і коли впав сніг, ми раділи, що нам буде що їсти. Але прийшли з сільської ради 2 жінки, які забирали все, залізними штирями вони проштикали весь город і знайшли цей ячмінь. Мама благала не забирати його, але вони не чули. Ми варили лушпиння з картоплі, додавали трохи різних бур'янів і їли.

Брати, Іван та Семен вже не могли ходити і на початку 1933 року ми з мамою їх поховали. За цей час мама посивіла і стала дуже слабкою. Восени приїхав батько з заробітків і трохи привіз продуктів.

Ось все, що я пам'ятаю про ті роки.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР с.Рижанівка

**Свідчення Мещенко
Марії Тригорівни -
1913р.н.**

Мені в той час було 19 років. У 1932 році мене поставили виконавцем. Таких як я було ще чоловік 10. Ми ходили по дворах і приводили в штаб людей, а вони повинні були підписатись, що віддають хліб. Одного дядька визивали в штаб разів із 5, поки він погодився віддати зерно. За Олексіенко Кириною теж ходили кілька разів, але вона не пішла в той штаб. Тоді пішли до неї, витрусили з кіло зерна в ряденце, потім понесли те зерно в сільраду. А вона, бідна, вискочила доганяти.

Василь Похилюк на Гордань закопав своє зерно у льоху. То коли знайшли зі штабу те зерно, то забрали, а Василя закрили у міліції. Мене і ще одну дівчину поставили його охороняти. А він же так просив, щоб ми його відпустили, але як, якщо закрили його на замок. Потім мене послали на колгосп за конем, щоб того чоловіка у город відправити. Привела я коня, а той Ва-

силь утік. То мене міліціонер за шию і закрив у підвал, хоч я ж не бачила і не знаю, як він звідти втік. А просиділа голодна сутки в підвалі.

В людей в ті роки забирали останнє. Люди пухли і вмирали від голоду.

В сусіда в сім'ї було 10 чоловік і всі помирали.

У Тодоски Білоштанової вмерли батько, мати і дві сестри. Я жила з матір'ю, а брат служив. То там, де в сім'ї сини служили, чи чоловіки, не забирали хліб, або брали трохи. Пам'ятаю, що в нас було сочевиці пів мішка, то прийшли і сказали віддати, то я сама занесла в сільраду.

Мені теж прийшлося хоронити померлих з голоду. У сусідки помер батько. То ми з нею вдвох копали яму. А поки привезли до ями батька, то вмерла сусідська дівчина Оксана Трясиборода. То ми так удвох їх і похоронили. Вкинули в яму, а засипати землею не було сили. На сестриноного хлопця теж копала яму, але не хоронила, бо була на роботі.

Люди, які були дуже слабкі, вмирали, а дужчі йшли в лікарню, щоб ви-

жити. Але ті, хто йшов, там ще швидше вмирали. Пам'ятаю, сусід був ще здоровий, а через два дні вмер. А Варійон Білоус теж пішов у лікарню, бо там ніби їсти трохи давали, то його в лікарні спитали: "А ти ще хочеш жити?". То він утік, то остався живий, хоча всі, хто "лікувались", помирали.

**Свідчення Безбожної
Ніни Кузьмівни -
1925р.н.**

Сім'я наша в роки голодомору вижила вся. Був пухлим лише брат Іван. Мені на той час було лише 8 років. Хоча я була мала, але ходила у радгосп збирати жуків у пляшку. За те, що працювала, давали обідати. Бувало засинала на полі, але бригадир будив їсти.

Їли все, що можна було назвати їжею: листя липи, бурякове насіння, полу, гнилу картоплю і лушпайки з неї, ходили збирати колоски.

Нашу сім'ю спасла корова. Ми ховали її по полях, ярах. Мати тишком видоїть і принесе молока. Але всерівно прийшли і забрали у нас корівчину. Та ми вже трохи були крепші і вижили.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР с.Ризине

Олександр Ключко

В селі Ризине, Звенигородського р/ну, Черкаської області (тоді - Буцького р/ну, Київської області), в грудні місяці 1929 року людей зігнали в колгоспи, і один з них назвали ім.Сталіна.

В 1931 році, зимою, селяни забрали свою тяглову силу - вози та знаряддя обробітку землі і розбіглися з колгоспів.

Навесні 1932 року "активісти" села знову зігнали людей в колгоспи. Цього ж року урожай ярових посівів збирали колективно, а озимі сіяли і збирали урожай індивідуально.

В зв'язку з тим, що озимий хліб оказався в колгоспників - на них був накладений непосильний податок хлібоздачі державі. Хто його виконував, на того накладали знов і знов. Потім влада села ходила по дворах, і забирала будь-яке зерно: навіть квасолу, сою, чечевицю, а також в торбах борошно і печений хліб, - перетрушували все на горищах, в хліві, в хаті, коморі, в льоху. Спеціальними шпичаками перекопували землю під полом, піччю, столом і в інших місцях - шукаючи. Потім кликали в штаб, так званих "злосників", які не "виконували" державної хлібоздачі.

Ось приклад, який я й досі забути не можу: нас у матері було четверо, батько помер у 1924 році. В 1932 році

ми зібрали п'ять мішків озимого хліба, - три мішки "забрали" восени, потім незабаром приїхали і тих останніх два мішки навантажили на підводу й вивезли. Цілу осінь матір викликали в "штаб", як злосника невиконання хлібоздачі державі. Пам'ятаю, це було десь приблизно в грудні місяці 1932 року. Матір викликали в "штаб", який був розташований в хаті Поліщук Федора, і їй не було до півночі. Ми всі четверо пішли до "штабного" вікна, де плачучи просили, щоб випустили матір. Вийшов "найактивніший" з місцевої влади - Теофан Бондар, гнув матюки і викрикував на нас: "А-ну геть відсіля, куркульські підлабузники, бд., загоню вас он у той льох і до ранку будете там сидіти!" Ми постояли на шляху, потім знов підійшли і стали біля вікна, й знов, плачучи просили, щоб випустили матір. На цей раз вийшов голова сільради Прач, який відкрив замок хліва і випустив матір. Він сказав: "Забери цих своїх собачат, хай не янчуть тут".

В лютому місяці 1933 року мої односельчани почали вмирати з голоду, їх десятками вивозили на цвинтар. Найбільше людей померло в квітні-червні місяці. Ховати по одному вже не було можливості, бо їх уже було багато. Трупі валялись попід тинами, в ярах, в кущах, лежали в хлівах та ха-

тах. Ховали окремо, якщо в померлого була рідня, що могла ходити, а якщо ні - то таких підбирали і вантажили чоловіки (за це їх підгодовували баландою). На допомогу збирачам виділяли їздового з гарбою. В гарбу вантажили тих мертвих, що ще були не розкладені. Звозили трупи на цвинтар, там їх чекала яма - "братська могила" - розміром приблизно: 3 x 1,5 x 2,5 метра. їздовий гарбою під'їжджав, як можна ближче, потім гарбу перекидали: з неї покійники летіли в ту яму, хто - як. По закінченні денної перевозки трупи присипали шаром землі (приблизно до 10-и см.). Через один день, або через два - така операція повторювалась спочатку. Таким чином яма начинялась декількома шарами мерців і шаром землі і так яму не докидали до поверхні приблизно до 30-и см., а тоді вершили її землею. Були випадки, що покійників до цвинтаря не довозили, а ховали їх в провалених ямах і криницях.

Яровий Іван Трохимович мені розповів, що він сам бачив, як перекидали повну гарбу з трупами в провалену яму, що була на сучасній садибі Шевчука Василя Йосиповича.

Розкладених мерців нікуди не перевозили, а закопували там, де вони лежали, в яму глибиною десь до 60-и см, і загортали зверху землею, не ли-

с.Ризине

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

шаючи ніякої позначки.

Багато людей без вісті дівалися: йшли куди-небудь в пошуках їжі, а додому не поверталися. Так пішли на базар в село Рижанівку жителі нашого села: Яковенко Ольга, Яковенко Василь, Бабієнко Мусій, Линник Григорій Савович, Загородній Микита, - а додому не повернулися. Про це розповіла Пампуха Катерина Пилипівна. А восьмирічна дівчинка Ярова Антоніна Самійлівна в середині травня місяця разом із сусідськими дітьми погнала своєї титки корову пасти на "Пичиків Яр", а ввечері не повернулася. Діти, які з нею пасли корови розповіли, що не чули і не бачили, куди вона зникла.

Ветеран ВВВ Славнюк Григорій Югеньович тоді був іздовим по перевозці мерців на цвинтар, він розповів, що були і такі випадки: й живих привозили в яму. Це робили для того, щоб на другий день знов по ньому не йхати, - адже все одно завтра помре.

По перепис населення Київським Генерал-губернатором в 1900 році в с.Ризино було населення 2271 особа, таким чином на початку 1933 року їх могло бути приблизно до 2500 осіб (в цьому числі в молодих жінок могло бути утробних дітей не менше 30-и, із цього числа половина жінок повинні були от-от народити дітей). Діти ці не народились, а померли в утробах разом із своїми матерями.

Для дітей-сиріт організовували так званий Майдан (це щось подібне до сьогоднішніх ясел). Але там годували їх погано, або інколи й зовсім не було чого їсти, багато дітей померло, але ж ніхто не знав чий вони - як їх прізвища, бо батьки їхні вимерли раніше.

Чайка Ярина розповіла про той "Майдан", який був на сучасній садибі Шишлюк Степана Васильовича. Вона часто проходила повз нього і бачила, як там виснажені голодом діти сиділи купкою десь до 7-й осіб, а на другий день, як проходила, то вони лежали мертві на соломі. І такі випадки були не поодинокі.

Було два випадки людодства. В кінці квітня місяця, я з братом Захарком копався на городі, шукаючи гнилу бароблю, з якої мати пекла млинці. В сусідстві з нами, через річку, на своєму городі поралася Катерина Линник, яка декілька днів тому поховала свого чоловіка -Івана. На порозі сіней її хати сиділо двоє дітей. Вони плакали і гукали: "Мамо, мамо! М'яса!", і так декілька разів. Мати Катерина пішла до них, налупила їх і влхнула в сіни, а двері зачинила на клямку, й знов продовжувала поратися на городі. На другий день голова сільради Прач та секретар парторганізації Олена Стасенко в

неї в хаті, в печі в баняку знайшли тушковану дитячу шию й руки, - а решту тіла було заховано в скрині (складено в ринці). Жертвою Катерини став семирічний сусідський хлопчик - Василько Яровий. Того ж дня, в хліві, в кадубі, знайшли ще дві дитячі голови (хто батьки тих дітей - невідомо), але вони також стали жертвою людодки. Того ж самого дня її забрали разом з дітьми, куди поділася вона -невідомо, але ходили чутки, що її в Умані спалили електрикою. Другий випадок ще жорстокіший. Марія Ярова (по вуличному - Косаричка), мала 25 років. В неї була трьохрічна дівчинка. Хтось із сусідів доніс у сільську раду, - Маріїної дівчинки вже декілька днів не видно в дворі. Голова сільради Прач та секретар парторганізації Олена Стасенко прийшли в хату до Марії Ярової і витягнули в печі горщик з вареним дитячим м'ясом, а решту тіла було сховано в льоху, в діжці. В той час, коли її вели в с/раду, вона - Марія, із своєї пазухи витягала кістки, пересмоктувала їх і закидала через тин в городи. Про неї теж ходили в селі балачки, що і її, як Катерину, спалили в Умані.

Наша сім'я чудом вижила, в нас була одна вівця, з якої мати надоювала до 0,5 літра молока в день. Крім цього старша сестра Марія працювала в Пехівському лісництві, де їй давали два качани кукурудзи за один день, це приблизно до 120 грам зерна (змолоти не було на чому, бо всі жорна в селі Теофан Бондар із своїми підручними перебили). Ми з братом придумали це зерно здрибнювати колесом з теліжки плуга, яке крутилось на зубові від борони, а зуб був забитий у дерев'яну лаву. Так одержували крупу, з якої мати варила баланду з добавкою отого овечого молока та дикого щавлю. Так ми дожили до кінця травня. Але в цей час для нашої сім'ї сталося велике горе - вівця впала в яму, і вбилася, а Марія перестала працювати в Пехівському лісництві, бо там закінчилися всі сезонні роботи. Ту вівцю ми витягнули із ями, перед нею всі розібралися, то зрозуміли, що воно не так. Адже в ті роки там жила інша сім'я, і вся вимерла - навіть її прізвища люди забули. А по селу таких сімей набралось чимало.

Таким чином в селі Ризино вимерло людей від голоду в 1933 році трохи більше, як четверта частина, а точніше - 606 осіб:

Із них чоловіків	285
жінок	178
Дітей до 10-и років	143
(в тому числі)хлопчиків	76
дівчаток	67

На території нашого села є три

цвинтарі, на них виявлено шість братських і багато малопомітних могил (але ж люди розповідають, що в тих одиноких могилах могло бути поховано по 5 і більше осіб).

Всі ті могили занедбані, позападали, порозсовувалися, нема ніде ніякої позначки, позаростали бур'янами і дикими кущами. Врешті чого літом їх зовсім не видно, а весною, коли бур'яни і листя заляжуть на землі, тоді ці могили гарно видніються, і від такого видовища на душі стає сумно. Незабаром весна, а там і літо, знов на цих могилах виросте бур'ян, зазеленіють кущі, і все це заросте так, що там не пройде ні людина ні тварина, та й могили цих знов не побачить ніхто аж до весни наступного року.

В березні місяці 1989 року були відвезені в м.Київ рукописи про "Голод - 33 року" та списки погиблих від того голодомору, але дотепер, тобто до 20.06.1990 року до музею приходять люди і проглядаючи списки погиблих від голоду, вони часто не знаходять прізвищ тих людей, про яких вони точно знають, що ті були заморені голодом. Таким чином їх назбиралось 41 душа.

Крім цього поступають і згадки людей про той страшний голодомор. Від того часу минуло 57 років - це багато, не все сразу можна згадати про те страхоття, я особисто, тобто автор цих рядків, Клочко О.Г. пережив його і від часу в час згадується що-небудь із тої минулої трагічної сторінки.

В кінці травня місяця того пам'ятного року, йдучи до Степана Поліщука, побачив на обочині шляху під старою дуплявою грушею сидів у десятичній сорочці і штанях мій хороший і щирий сусід і друг - Савка Загородній, його лице, руки і ноги були від голоду опухлі. Жалко було дивитись на Саву, а особливо на його ноги, з яких сочилась пожовкла рідина. Він до мене промовив "У-У-У..." Підійшов до нього. Він малорозбірливо сказав, що хоче їсти і хоча-б кришку хліба, бо не видержить -помре, Я йому поспівчував, а допомгти в цьому не зміг нічим, бо й сам такий. На другий день він під тою самою грушею лежав мертвий

Прийшов до Степана Поліщука, він розповів, що вчора ходив по під вишні в Пехівське лісництво. Дійшовши до хати лісника- Тесловички -при спуску в балку, замітив з мішками двох незнайомих чоловіків. Вони побачили його і зупинились потім почали підходити: він - тікати, вони теж бігом за ним; він з лісу вибіг на поле, а тих двоє осталися у лісі. Дальше Степан розповів, що він чув, що по лісі ходять чоловіки

(Продовження на 32 стор.)

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Ризине

(Продовження. Початок на 30-31 стор.)

і ловлять дівчат та хлопців, і що в ліс він більше не піде.

По селі ходили люди з лопатами і викопували кульбабу, по-всякому її готовили і їли. Я і Степан рішили і собі накопати цієї їди. Взяли відра, я захватив старе чересло, він сапу і пішли на степок, на той, де колись стояв паровий млин Макогоненка. Прийшовши туди, накопали кульбаби, потім посідали, щоб відпочити, але я побачив з боку Надюка Никифора по шляху рухалась підвода, попереду неї йшов з батоном

Іздовий Іван Бойко, а ще спереду два чоловіки з лопатами, до нас приблизилась гарба, в якій були накидані мертві люди. В задку гарби висіла людська голова, а між шпичками колеса - рука. Нас охопив сум і жах, покидали відра з кульбабою і мовчки пішли в бік своїх домівок. По шляху лежали розгублені із гарби куски гнилого людського тіла.

Розповів ветеран ВВв, пенсіонер Федорчук Олекса Омелькович, 1926 року народження, житель с.Ризино.

Моя мати-покійна, каже він, часто згадувала Гольку Синифониху, як вона в роки голодомору провозжала в майдан своїх дітей п'ятилітнього Миколу та семилітнього Василя. Розповідаючи - завжди плакала. Кулик Голька 27 років зі своїми дітьми Миколою та Василем, осталася без всякої надії на життя. Ведучи їх до майдана зустріла матір Олексі Фросину, і розповіла, що вона і її діти з голоду попухли, але ж можливо діти спасуться там, у майдані, - оце веду їх туди.

Голька зі своїми дітьми дійшла до повороту шляху у садиби Василя Бойко, знемігши сіла під тином і промовила дітям, що далі йти нема сили, а ви ідіть самі в майдан, там спати будете на соломі. Ось візьміть рядно, будете вкриватися, можливо там їжу яку-небудь дадуть? Давайте вас поцілую та й ідіть з Богом, і простіть мені, що я вас породила в таку тяжку годину - промовила мати дітям. Її діти померли-продовжує Олекса - тільки невідомо де? Чи в майдані, яких кидали в провалений льох, чи може де-небудь під тином.

В грудні місяці, я, Ключко О.Г., збирав від населення гроші на створення кінофільму "ГОЛОД-33". Мені Яловенко Петро Дмитрович розповів, що в травні місяці 1933 року на полі по Антоновому яру збирав молочай, щоб трохи підкріпитись, і бачив на його початку, приблизно до 200 метрів від ліска лежало дві купи мертвих людей, в яких ворони клювали. Але ж він знає,

чи їх на тому місці закопали чи можливо перевезли на цвинтар (можна гадати, що там, на тому місці) 27 лютого 1990 року.

Ентузіастами села проведена значна робота по оформленню "Голодомору 1932-1933 року. Однак виявилось, що без спорудження пам'ятника, без проведення інших робіт, які відносяться до тієї смутної сторінки минулого нашого села не можна рахувати роботу закінченою. Отож, в кінці березня місяця 1990 року в Будинку культури села зібралась музейна рада в складі: голови музейної ради - Ключко О.Г., членів: голови к/пу Бойко М.М., голови с/ради Дернової Г.С., бригадира тракторної бригади Горбатьок В.Д., директора БКультури БУЛКОТ О.П., тракториста Федорчук В. Ф., шофера Свинарського О.В., пенсіонера Барабаш П.П. та інших.

Ухвалили:

1.В найближчий час організувати недільник по приведенню в порядок цвинтаря "Голод-33".

2. Спорудити пам'ятник померлим від голоду в 1933 році та побудувати на братських могилах надгробні пам'ятники по одному на кожному цвинтарі (існуючому, Західному, та в Софіївці). Крім цього на існуючому цвинтарі, де найбільше поховано мучеників голодомору, поставити додатково ще два великих українських, традиційних дубових хрестів, це вже, як-би мовити - загальні для всіх.

3. Всі ці згадані роботи потрібно зробити в межах матеріальних можливостей, маєтсья на увазі 1200 крб., які зібрані від жителів с.Ризине.

31 березня 1990 року зібрались на суботник М.М.Бойко, Г.С.Дернова О.В.Свинарський, О.П.Булкот, О.Г.Ключко, П.П.Барабаш та 10 учнів 10 класу. Робота пройшла організовано. Кущову гушавину на цвинтарі вирубили, знесли на купу, тракторним причепом вивезли.

В першій половині квітня місяця 1990 року шофера: Віктор Калаорнюк, Володимир Федорчук та тракторист трактора Т-150 Володимир Сокотуха навозили землі на могилу під пам'ятник. Колгоспний електрозварник Петро Надюк виготовив залізного хреста, а деталі до нього зробив житель села Іван Черноус, який проживає в м.Ватутіному. Кам'яну лисковану плиту та надгробну плиту художньо оформив і продав Ново-Архангельський побутокмбінат Кіровоградської області. Камінь-бут для оформлення головного фасада пам'ятника завезений із кар'єру села Лашове Тальнівського району, а будівництво його проводив му-

ляр Василь Коцюбайло, помагав йому Василь Ващенко. Підсобниками були Юра Гончар та Сашко Головін, з цими останніми двома працював ще й Толя Яловенко, який разом з ними виконував всі земляні роботи по спорудженню пам'ятника та впорядкуванню братських могил. Крім цього вони виготовили 5 дерев'яних хрестів, дві бетонні гробниці, та провели всі малярні роботи. Майданчик головного фасаду викладали залізо - бетонною плиткою Василь Стасенко та Віктор Глущенко. Релігійну символіку та таблички із неіржавіючої сталі до дерев'яних хрестів виготовив і художньо оформив художник Олександр Мальований - житель м.Ватутіного.

Таким чином всі заплановані роботи по приведенню в порядок цвинтаря і будівництво пам'ятника "ГОЛОД-33" були в середині травня місяця закінчені

14 червня 1990 року, я, Ключко та М.Бойко поїхали в село Стебне, щоб зустрітись з попом і домовитись відносно відправки панахиди. Зразу ми зустріли церковного старосту (з ним жінка), яка запросила нас в церкву, в ній після свята клечаної неділі проводили уборку, вимітали гілки: дуба, клена, липи і всяке зілля. Все це пахло лісом і степом. Я запитав старостихи: "Чи не знає вона часом, коли церкву цю будували?" Вона відповіла, що точно не знає, можливо на початку ХІХ століття. Потім вона продовжила, що в даний час батюшка знаходиться у відпустці, яку проводить у себе на батьківщині, в Тернопільській області, приїде 24 червня, а відносно панахиди, я особисто вам нічого не можу сказати, продовжила вона, мусите приїхати ще раз - в неділю - 24-го, домовитесь з попом, я думаю, він вам не відмовить.

У домовлений день вже я сам поїхав вантажною автомашиною, на якій шофером Андрій Тихолоз. Зустрівся з попом в церкві під час служби божої, і домовився з ним про те, що він зможе разом з церковним хором відслужити панахиду, тільки не в неділю, як я просив, а суботу 10-го червня. Відносно плати, він відповів, що вони її ні в кого не вимагають, але ж якщо люди скинуть на церкву, то вони щиро подякують.

До проведення панахиди залишалося шість днів, за цей час підготувались: колгоспний художник Олександр Тихолоз намалював чотири оголошення з таким текстом:

"30 червня 1990 року в селі Ризино о 11-й годині на цвинтарі біля пам'ятника "ГОЛОД-33" відбудеться панахида, яку відправить священник Стеб-

с.Ризине

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

нянської церкви в супроводі церковного хору. Запрошуємо всіх бажаючих прийти і поклонитися невинним жертвам злочинного голодомору.

Музейна рада."

Працівники музею, будинку культури, сільської ради та місцевої школи: Ганна Гончар, Галина Дернова, Ганна Ткачук, Варвара Яковенко, Марія Хотинюк, Катерина Дяченко виготовили з дубових, кленових, липових гіллячок та із польових і домашніх квітів чотириметровий вінок, яким окутали камінь - пам'ятник, привели в порядок майдан біля нього.

Токар с.Чемериське Удовиченко виготовив два бронзових підсвічники для головного фасаду. Із села на цвинтар перевезли столи та лави.

30 червня, в суботу, день був сонячний, жаркий, температура повітря доходила до + 25 градусів. На 12-ть год. зібралось людей до 400 осіб, їх могло бути і більше, але ж не прийшли, тому, що керівники Звенигородського району в цей день в нашому колгоспі організували семінар керівників колгоспів, хоча і був цей семінар запланований в четвер, а не в суботу. Керівники села не всі були присутні на панахиді. Наприклад: секретар п/о партійної організації М.П.Яровий, голова профкому О.А.Тихолоз, секретар комсомольської організації С.В.Томашук. Були присутні голова с/ради Дернова Г.С. та голова к/пу Бойко М.М., який стояв у головного фасаду до кінця панахиди.

У 13 годин колгоспний автобус привіз служителів Стебнянської церкви. Перший вийшов панотець, а за ним склад церковного хору, в кількості 13-ти осіб. Ризинчани чемно поклонились прибувшим, попереду товпились діти, але ж це не диво, бо вони на протязі свого життя не бачили живого попа.

Розпочався обряд панахиди, священик з Євангелією та кадилом в руках в супроводі церковного хору та всіх присутніх людей обійшли місце цвинтаря, на якому покійся жертви злочинного голодомору 1933 року, а їх 606 осіб і вперше аж через 57 років над могилами цих безневинно замучених трударів-хліборобів пролунала молитовна мелодія "Вічная пам'ять", потім священник провів освячення пам'ятника "Голод - 33" молитву за упокой умерших та проповідь. Протягом панахиди звенигородський фотограф Теліженко Л.М. робив фотозйомки, а Черноус І.В. (родом із села) робив кінозйомки.

Не пройшло багато часу, як "молоді" після реєстрації шлюбу виявили ба-

жання покласти квіти біля підніжжя пам'ятника "Голод-33". Наприклад: першими положили квіти до пам'ятника "Голод-33" 4 серпня 1990 року молоді Юля Кривда та Василь Човиченко, а також Олена Мельник та Едуард Дроботенко. 11 серпня 1990 року Олена Гончар та Сергій Мартиненко, після реєстрації шлюбу разом з батьками і родичами прийшли до пам'ятника і поставили запалені свічки та положили квіти та хліб на вишитому рушнику, а також і на "Братську могилу", цей процес супроводжувався сумною мелодією духового оркестру.

25-го серпня молоді - Тетяна Чадюк та Василь Ерташ, житель Волинської області з запаленими свічками поклали квіти біля підніжжя пам'ятника.

6-го жовтня 1990 року весільні батьки: Катерина та Віктор Калаорнюки справляли весілля своїй дочці - Ларисі, яка виходила заміж за Михайла Сергієнка (жителя с. Коврай, Золотоніського р/ну). Молоді, разом з своїми батьками та родичами, поклонились пам'ятнику та братській могилі, де поставили запалені свічки і поклали квіти та хліб на вишитих рушниках.

Проводилось фотографування, фотографії зберігаються в музеї.

15 жовтня 1989 року газета "Сільські Вісті" надрукувала фрагмент літературного сценарію "ГОЛОД-33", та звернення до громадськості зробити посильну грошову допомогу на створення фільму. Я спочатку пішов в одиночку в основному до пенсіонерів з завданням зібрати хоча-б будь-яку суму. Під час збирання цього пожертвування в людей розворушились страшні згадки про те недавнє трагічне минуле, від того в них ще рани не загоїлись, деякі люди ставали на коліна із складеними руками в сльозах згадували своїх рідних, яким голодом вкоротили їх вік в тому пам'ятному 1933 році. Через декілька днів мені на допомогу підключився бувший тракторист, нині пенсіонер, Петро Платонович Барабаш, з яким разом зібрали 672 крб. І незабаром відправили їх в адрес рахунку Київської кіностудії "ЗЕМЛЯ".

Найщиріші пожертвування зробили: Устим Линник - 15 крб., Галина Любчик - 25 крб., Олександр Ключко - 30 крб., Олекса Федорчук - 10 крб., Василь Ващенко - 10 крб., Юсупов Юсуб Бахманогли - 25 крб., Петро Барабаш - 15 крб., Петро Ващенко - 10 крб., Марусич Ганна - 10 крб., та інші.

В лютому місяці 1990 року правління колгоспу ім.В.Гришка, від колгоспників збрало суму 1786 крб. якою своїм рішенням розпорядилося так: 700 крб. відправило в адрес Київської кіносту-

дії "Земля", а решту - 1086 крб. залишило для приведення в порядок цвинтарів "ГОЛОД-33".

Таким чином у квітні і травні місяці 1990 РОКУ ця сума -1078 крб була витрачена на будівництво пам'ятника Голод-33, який розташований на існуючому цвинтарі рядом з місцем, де покійся мученики 1933 р.п

Крім цього збудовано ще три пам'ятники на братських могилах, які розташовані на трьох цвинтарях (існуючий, західний, та Софіївський. А на існуючому цвинтарі - це там, де найбільше поховано безневинно заморених "Голодом - 33", поставлено два великих дубових хрести.

Встановити прізвища людей, які померли від голоду в 1933 році допомагали колгоспники колгоспу ім. В.С. Гришка с. Ризине:

1. Андрійко Катерина Тимківна 74 р.
2. Бурлака Григорій Іванович 72 р.
3. Голиш Максим Прохорович 74 р.
4. Бабієнко Євдоким Олександрович 77р.
5. Куліш Настя Антонівна 76р.
6. Надюк Микола Пилипович 70р.
7. Пилипенко Лука 82 р.
8. Славнюк Антоніна Єфремівна 70 р.
9. Стасенко Ялисовета Фомівна 82р.
10. Харчук Ганна Пилипівна 72 р.
11. Хотинюк Оксана Тодосівна 60р.
12. Федорчук Марія 84р.

Додатково сповістили

1. Гудзенко Микола Сидорович 50 р.
2. Тихолоз Фросина Трохимівна 75р.
3. Федорчук Дарка Сидорівна 80 р.
4. Ярова Ганна Василівна 52р.
5. Ярошевська Ганна Арсентіївна 45р
6. Загородня Галина Андріївна 62 р.

Директор музею

Ключко О.Г.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Стара Буда

**Розповіді жителів
села Стара Буда
про голодомор**

Страшна хвиля голоду пронеслася Україною у 1932-33 роках. Люди тисячами вмирали голодною смертю. Жах від якого й досі холоне кров у жилах...

Ось як про голодомор розповідає жителька села Стара Буда Поліщук Марія Михайлівна, 1911 року народження, яка про голод пам'ятає дуже добре: "Кожен день тільки й чулися крики та плач. В когось забрали хліб, в когось останню крупу, а в когось і останню картоплю. Кожен день ходили "збирачі", які своїми залізними палицями вишукували останню крихту хліба у селян. Страшна тривога охопила населення. Важким було чекання, знаючи, що сьогодні чи завтра прийдуть і до тебе, заберуть все останнє, і залишать помирати від голоду. А ще було важче бачити заплакані очі дітей, які жалібно дивилися на матір і просили їсти, просили хліба, а його не було. Вони ходили і шукали, шукали скрізь, в печі, в землі та навіть дитячих колунах, а знайшовши забирали, забирали здавалося б і не важливі для них речі: мак, квасолу, цибулю, буряки та інше, брали все, що було їстівне.

З кожним новим днем ставало дедалі гірше, а харчів все менше і менше. Люди, як примари ходили з кінця в кінець у пошуку їжі, і бай-дуже що - аби з'їсти. А їли все: починаючи з корінців, листя рослин, їли миші, жаби та навіть котів і собак, їли все аби якось день ще

протриматись. Ще гірше ставало зимою, коли вже і рослин не було. Не стало вже ні птахів і риби, на яких всі полювали.

День за днем село вимирало, кожен день когось везли на кладовище і все більше ставало покійників. Через деякий час люди вже не мали змоги хоронити своїх близьких і просто стягували і скидали у загально викопані ями, які не завжди прикидали землею.

Голод доводив людей до відчаю, дійшло до того, що траплялися людодїства: де сильніші з'їдали своїх слабших родичів чи дітей, і ці випадки були не одиними і в нашому селі, їли навіть мертвих.

Допомоги ж годі було й чекати, хліб, який, нібито, направляла влада на ліквідацію голоду, звичайно ж, до населення не доходив (був спалений чи недбало висипаний у річки). Не допомагала й кухня, що готувала їжу для сільського населення, яка разом з їжею частувала голодних і товченим склом, дбайливо захованим у борщі чи хлібі, цим самим збільшуючи смертність у декілька разів.

Ще однією причиною важкої смертності серед населення була вода: людина, яка тривалий час нічого не їла, випивши чашку води, вже через деякий час опухала, в неї лопалась шкіра і збільшувався живіт, врятуватись було не можливо, через день-два ця людина помирала.

Не було голоду як такого у містах. Там можна було обміняти хліб, наприклад, на золото. Хоч там, звичайно, не дуже раділи гостям, та де й взяти золото простому се-

лянину... Але ті, хто залишився живим, якимось чудом, уже ніколи не змогли і не зможуть забути цю страшну катастрофу, цю людську трагедію, ці голодні, сповнені сліз дитячі очі.

А ще одна жителька села Пацюк Наталка Сергіївна, 1918 року народження доповнила розповідь Поліщук М.М. Вона розказувала, як збирали мертвих людей, а разом з ними і тих, хто ще трохи ворушився і просив їсти, а їздовий брав, щоб другий раз не їхать. І таких людей було багато, що живими були викинуті в яму. Вона розповіла про одну жінку Волинець Соломію, яку ще живу, їздовий уже викинув на віз - везти на кладовище, щоб другий раз не їхать. Але в її свекра серце здригнулось, що везуть ще живу людину на кладовище і він її стягнув з воза назад. Почав її трохи підкормлювати, ділитися своєю їжею, яку трохи десь добував, і так ця жінка вижила і прожила ще довгий час.

Розказувала також про цю кухню сільську, в якій людям досипали в їжу товчене скло. А люди їсти хотіли, та йшли і їли поки не побачили, що хто наївся зразу помирав, та й тоді перестали туди ходити. Також розповідали про людодїство, але як узнавали власті про таких людей, то їх десь виселяли з села.

Такі розповіді від старих людей можна чути від усіх і про одне й те саме: голод, забирали все, смерть...

Так, не забули, та не в праві забути і ми. Про голодну смерть своїх рідних. Ми завжди повинні про це пам'ятати, щоб запобігти новому лиху....

Розповідає Підружня Марія Яківна, 1908 р.н. (записано зі слів її онуки Янчук Любов Назарівни)

Марія Яківна згадує, що 1933 року в селі були загони, люди їх називали "продрозверстки", які забирали в людей усе, не тільки їжу, а й одяг. В одній сім'ї забрали, навіть, одяльце, яким була вкрита маленька дитина.

Сусіди Марії Яківни замурували в стіну горщик із просом, щоб було що сіяти навесні, то і те забрали: простукали стіну і знайшли. Висіла у вузлику жменька квасолі і трохи кабакового насіння, позабирали все.

По селі їздили бригади, які збирали мертвих і навіть живих, казали: "Щоб не їздити по два рази, все одно помре".

Весною, коли розпускалася липа, із листя ліпили оладки і їли. Збирали із гнилої картоплі крохмаль і на сухій сковороді (без жиру) пекли млинці.

У одній сім'ї було шестеро дітей, коли прийшли до них, щоб забрати корову, чоловік узяв вила, став у хвіртці і не пустив, сказав: "В мене корівка кусається".

Люди їхали із села на південь, у Херсонську область. Там можна було влаштуватися на роботу в радгосп. У радгоспі вирощували зерно і коней. З людьми розраховувалися зерном і навіть грошима.

Один хлопчина, якому було 14 років, поїхав на Донбас, працювати на шахті, щоб допомогти батькам прогодувати сім'ю. Він сказав, що йому 16 років, бо якщо дізналися б, що йому 14, то не взяли б на роботу.

Згодом, коли стало жити трошки краще, після 1933 року, одна сім'я купила за 2 хлібини хату в селі. Люди почали вертатися в село.

с. Стецівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

3 спогадів Василя Омеляновича Бородія (1922 року нар.)

жителя с. Стецівки Звенигородського району: "І все ж самою трагічною сторінкою в нашій історії був голод, який спіткав село в 1932 - 1933 роках. Довгий час про нього навіть згадувати заборонялося. Проте широко пропагувався висунутий Сталіном лозунг "Зробити всіх колгоспників заможними".

Так, голод у зернових районах країни, який лютував у ті роки, був одною з заборонених тем і не тільки в період культу особи Сталіна. Правда, із творів Михайла Алексєєва і Івана Стаднюка читачі на початку 60-х років дізналися про вимирання від голоду сіл Поволжя та України...

У селян, які несподівано для себе стали колгоспниками, не було стійкої психологічної переконаності у перевагах колгоспної праці. Стара психологія селянина-одноосібника знаходила вияв у низькому рівні дисципліни в колгоспах, організаційному безладді, знеосібці і зрівнялівці, розкраданні громадського майна, байдужому ставленні до всього, що за межами власної присадибної ділянки...

...за короткий час після тяжкої семирічної війни селяни зажили гарно, село ожило, люди практично відчули результати зовсім молодій радянської влади. В резолюції ХУ з'їзду партії, по виступах Рикова і Крижанівського (директиви на п'ятирічку) зазначалося три мети: індустріалізація, добробут населення і кооперування села на добровільних засадах. Це були Ленінські принципи, тому інакше і не думалося, як в рамках ленінського уявлення про НЕП, який виводився "всерйоз і надовго". Сталін деформував соціалізм в бік грубого, казарменого комунізму. З-за грубих порушень ленінського принципу колективізації і в силу інших причин селяни відмовлялись вступати в колгосп. Земля ж їх була усього пільнена і залишалася необробленою. Скот, коні, вози, реманент насильно забрані. Сталін кістлявою рукою голоду намагався примусити мужика йти в колгосп і працювати за майже не оплачувані трудовні. Заздалегідь спланований голод і штучне маніпулювання переписами 30-х років, щоб утаїти кількість померлих і зарахувати мертві душі в якості живих - ось один з трагічних наслідків Сталінізму.

В хатах, під тинами, в подвір'ях було видно багато помираючих людей від голоду (або як тоді говорили в селі - "сталінської чуми").

Їх можна було бачити й на шляхах. Вони рухалися, як примари, невідомо куди в пошуках їжі, але, не відшукавши її, так на дорогах і помирилися.

Все це було результатом так званої викачки хліба. Це робилося так. Створювалися комісії, ходили цілодобово по хатах і вимагали хліба. Коли селяни віддали все можливе, то ці комісії продовжували обшукувати кожне подвір'я, шпигали залізними ковінками, знаходили в торбинках, у вузликах, горнятках, чашках і все до грама забирали. Голодуючі на колінах просили, молили, плакали, а потім ... помирилися з голоду. Саме наймовірніше, що ця дікція прикривалася лозунгом, народженим в абсолютно інших історичних умо-

вах: "Боротьба за хліб - боротьба за соціалізм". Мільйони обездолених і голодних мовчки вмирали. Тяжкої кари немає на світі, ніж бачити умираючих дітей з голоду. Це не можна порівняти ні з якою війною. Коли ж хто-небудь виражав обурення цим беззаконням, на нього негайно сипалися репресії.

... Не так легко розібратися в деталях того періоду. Навіть літнім людям, які пережили той час, неможливо відновити в пам'яті, коли і як це відбувалося. Все перемішалося: Неп, висилка, колективізація, голод.

Щоб розмотати хоч трохи цей клубок, звертався до старожилів знову і знову. Отже, очевидці свідчать:

Потілко Радіон Мусійович. Це, здається, відбувалося в березні 1928 року. Пам'ятаю, вночі до мене з сільської ради прислали Базилевського Павла Несторовича, який передав, щоб я викликав усіх виконавців, яких в той час числилось багато. На нас покладалося патрулювання села з метою нікого не випускати за околиці.

Активістів згідно списку розіслали по жителях, які назначалися на висилку. Вони відповідали за наявність всіх членів сім'ї до ранку. Як тільки розвіднилося, всіх звезли до сільради. А потім полями відправили під охороною до станції Звенигородка. Їхні коні блукали по полях. Довгенько ніхто не хотів привласнювати їх собі, бо чужі ж. Отак коні-сироти і вештались скрізь, тривожачи селянську душу. Тяжкий осадок лишився від тих часів. Про них навіть приказку склали люди:

"Ходжу, блукаю, господаря шукаю.

Господаря не знайду, на ковбасу піду"

Бабушко Артем Михайлович. 1932 року я був бригадиром рілничої бригади колгоспу "Перемога". Норми виробітку та оплата праці були такі:

Оранка - 0,5 га, плугар заробляв 1,25 трудовня, погонич - 1, косовиця вручну - 0,4 га - 1,5 трудовня, навіязати 7 кіп, згребти і скласти - 1,5 тр., проривка буряків - 8-10 соток - 1,25 тр. За виконану роботу у голодний 1933 рік давали 400 грам печеного хліба-сурогату.

Оплата трудовня була мізерна - 200 гр. зерна та 15-20 копійок. Та й це не видавали людям, бо не було ні зерна, ні грошей. Як наслідок - пасивне відношення до роботи, на полях залишалося багато не зібраного хліба, не було ніякого порядку в колгоспі. А з мене, як з бригадира, вимагали роботу. Наприклад, треба було відремонтувати воза, а бригадир будівельної не хоче, даси, мов, карбованець зроблю. Але ж де візьмеш ці гроші кожний день. Вихід знайшовся: при розборі описаних будівель гвіздки витягали, рівняли і продавали. З цієї "каси" й оплачував необхідні ремонтні роботи. Отакі були умови праці.

Потім почався ще тяжчий період - голод 1932-33 р.р. Особливо він лютував весною. В той незрівнянно тяжкий час була "допомога" з боку держави. На три колгоспи було прислано 30 кг еспарцету на харчі. "Перемоз" припало сім кілограм. Люди падали, як мухи. Тільки на шостому кутку (вулиця Зарічна - від містка до залізниці) померло 58 осіб.

Нарешті початок жнив. Цю найрадіснішу подію правління колгоспу вирішило відзна-

чити так - нагодувати людей.

Накосили пшениці, намолотили зерна, змололи його й напекли хліба. Зарізали теля, наварили страви. Все це розклали й розставили на столах. Всіх працюючих на полі, а їх було більше 120 чоловік, запросили на вечерю. Хто не міг рухатись, від виснаження, підвозили. Побачивши, скільки страв і хліба, люди тихо плакали. Яка то була тяжка радісно-трагічна картина.

О, Боже, та де ж це таке видано, що споконвічний хлібороб ридав з радості, побачивши шматок хліба. А щоб ви побачили, як ці голодні, виснажені, змучені трударі несли додому диво - дивне: по скибці білого пшеничного хліба, отриманого тут же після вечері. Несли помираючим з голоду найріднішим. Були й такі, які вже не застали тих, кому призначалась ця крихта хліба.

Дорогі потомки, запам'ятайте цю гірку, сумну розповідь і бережіть хліб, як свяtinю.

В голодовку навіть півні не співали. Не зрозумівши, я перепитав Артема Михайловича: "А що, всіх крикунів поїли?" - Ні, деякі селяни умудрялися тримати 1-2 курки, ну звичайно, й півня. Їх на двір не випускали, тримали в повітках. На ніч півня садили в ящик і накривали так, щоб він не зміг підняти голову. Не витягнувши вверх шию, півень не співає.

Ще ось що пам'ятаю: це було в ніч перед першою висилкою, коли мене ще з двома активістами послали стежити за сім'єю Кохана Корнія. Перш за все він попросив відпустити його п'ятнадцятирічного сина. Це загрожувало нам великою неприємністю. Все ж ми відпустили його, а доповіли, що не застали вже в хаті. Проговорили цілу ніч. Ніхто тоді не знав, не вірив, куди їх повезуть, які випробування припадуть на їхню долю, а Корній Юхимович твердив одно: "Дозволили б мені хоч конячину, плуга та борону, я б і там трудився, бо як же селянину без сільського господарства, - і помовчавши, продовжив - от ви власть не розгоньте бог-зна куди, а організуйте з нас колгосп та й побачите, який він буде, ми ж любимо святу землю і вміємо працювати"... Але кому ти про це скажеш в такий страшний час.

Дубина Іван Д. В 1933 році я був бригадиром рілничої бригади у колгоспі "Пролетар". Що то була за робота? Посівна, а навколо голодна смерть: люди мруть (коли по вулиці Леніна почав на пальцях лічити, кого ж послати на роботу, то від медпункту до вулички, що біля Шинкаренка Михайла Івановича, я нарахував 54 покійники), коні гинуть (з сотні залишилося 35) Плюс до цього ще одна напасть: холодна, сира, дощова погода. В таку пору скотину не витягнеш з конюшні, бо дорога слизька і коли впаде конячина, то не піднімеш, а уповноважений з району Поздняков гасав з наганом за мною по конюшні і горланить: "Пусть гром гремит, пусть камни с неба падают, а ты сей!"

До сьогоднішнього дня я бачу цю розлючену людину зі зброєю в руках. Так самісінько і з нього питають за посівну в районі, як він з мене тут.

(Продовження на 36 стор.)

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Стецівка

(Продовження. Початок на 35 стор.)

Тростянська М.О. 1933 рік у моєму житті залишився як страшний, пекельний сон, бо таке, здавалося б, не можливо у цілому світі. В той невимовно тяжкий час я працювала ланковою і приходилося що по наряду від своєї бригади хоронити мертвих. Хоч для цього була створена похоронна команда з трьох чоловік, яка копала ями, звозила і хоронила покійників. Їм видавали по 1 кг хліба за день. І от коли вони не встигали, прислати людей з бригади, для кожного покійника ям не копали, бо не було кому та й часу бракувало. Тому в одну яму звозили по 20, а то й по 30 мерців. Транспорт був - в гарбу запряжена конячина - кляча (худюща, як люди). Через полудрабки часто звисали руки або ноги покійників. Коли я привезла сестру, то в ямі було вже 23 трупи. Я попросила загнати їх землею, але почула дружнє заперечення: ще можна й сюди скидати - є місце. Були випадки, коли похоронники на цвинтар забирали ще живих людей, звичайно, без їхньої згоди, надіючись, що по дорозі вони вмируть. Так було з Дубиною Ганною (баба Дубиниха). На її благання не зважили і вона ще жива опинилася в ямі, на щастя залишили відкритою до сліду чого дня, вночі якось викаскавшись, вона прожила ще до глибокої старості.

Романця Миколу Манійоловича забирали живого, сидячого біля криниці Стеценка Максима (де зараз пошта), на його прохання: "Хлопці, не чіпайте мене, я, може, ще виживу" на це гробокопачі були невблаганні: "А, що, вдруге за тобою їхати, в нас і без тебе роботи по горло", підкріпивши це вульгарними словами. От що голод робив з людьми. Такі вчинки можливі тільки при відсутності здорового глузду.

Якось мене послали аж на поле - по ярку, що веде на Чичорківку. Там застала жахливу картину: серед поля, біля мертвого батька плакали двоє малих дітей, дівчинці 8 років, а хлопчиків 5 - ь, які так і переночували попередню ніч. Чому він там опинився, не знаю. Ще й досі страшно стає, коли подумаю: маленькі дітки серед поля, темної ночі, біля неживого батька, без мами.

Тепер про найжахливіше. В селі знають, як мати відкопала свою мертву дитину і з'їла, на Гнидівці жила сім'я, де з'їли двоє дітей (не хочу називати прізвища). На роботі зі мною був п'ятнадцятирічний хлопчина Натальченко Оксани, в селі казали на неї Опентійка. На другий день він не вийшов на боронування. Зразу ж пішла чутка: вона його зарізала. Комісія від сільради в неї знайшла посуду з вареним людським м'ясом, з горшків так і вели її до сільради. Щоб ви тільки побачили, яке в неї лице, погляд, очі. Страх!

Те ж саме вона зробила з хлопчиками Задорожного Сергія та з тим, що йшов залізницею і вона його заманила додому. а дочку попросила "поськати" ... але та спохватившись, вилася з розрізаною рукою. І так троє дітей з'їла мати. Хто довів народ до того, щоб матері їли дітей.

Мірошніченко Костянтин Макарович. Мій батько учасник повстання проти німців у Стецівці та розгрому їх на станції Звенигородської.

родка в 1918 році. Незважаючи на бідність нашої сім'ї (мали лише одну корову), ми попали в третю висилку. 23 березня 1933 року нас вислали в Кемеровську область місто Анжеро-Судженськ. батько працював на шахті. В місті з нами були Одеський Кость Ялесеєвич і Бруслівський Іван Кононович, який працював конюхом, покараний тільки за те, що посварився з головою колгоспу. Пригадую, й до нас приходила не раз комісія для обшуку, яку в селі називали "шпигуни" від слова "шпигати". Коли доносились сумна звістка до нашої хати: ідуть шпигуни, ми, малі, швиденько забивалися в кутки лежанки, ховаючись одне за одне, а мати хуленько ховала скатертину і дитяче одягальце в колыску під дитину. А дещо одівала на старшу тринадцятирічну сестричку і випихала з хати "погуляти" на березі. Добре, якщо це траплялося вдень. А коли шпигуни вривалися вночі, то можна собі уявити, як "гулялося" одній дівчинці в темну ніч біля річки. Після відвідин непроханих гостей батько, з тремтінням у серці, кидався стрімголов шукати дитину по берегах і приводив її блідую, заплакану, тремтячу і напівсвідому. Вік не бачити б дітей у такому стані. А дяді з дядями з довгими залізними ковінками завзято шукали те, чого вже давно немає. Шпигали скрізь: в гною, на подвір'ї, в хаті, коморі, повітках. Інші старанно нищили горшки, на горіщі, в клунях, в кулях, розрізаючи їх і навіть в криниці. А як же зрозуміти отого, котрий наказував перекопувати підліччя, "допитуватися" в городній землі, перекопавши її гострими піками, шпильями, ковінками - де зерно, отой рятівний клуночок, прихований для засіву, одірваний від рота, щоб забрати "під мілку"?

Врізалось в пам'ять і той єдиний стакан пшона, який знайшли під перевернутим горшком і забрали ці дяді, і материну гірку сльози за ним, бо з нього можна б було зварити кілька разів рідесенького кулішу, яким хоч трішечки заросити дитячу душу.

Ще й зараз бачу нашого найменшого, дворічного братика, який сидів на припічку і плачучи, повторював: "Мамо, дай ам". Мати в цей час мішала ополоником в макітрі суміш змолотих на жорнах кукурудзяних качанів, просяного шолушиння і макухи (звичайно, спочатку все це попаривши), збиралася пекти на сковорідці якісь кльоцьки, кризь сльози промовляючи "Мій малесенький, мій ріднесенький, почекай ще трішечки". А дитя, не звертаючи уваги на умовляння матері, тремтячими рученятами гребло цю сиру невизначену масу з макітри і таскало до ротики, приплямкуючи язичком. Мати, видирала це "тісто" в дитини і воно заливалося дитячим істеричним криком.

Зимою-весною ходили по городах, по полях і шукали мерзлу картоплю, моркву, буряки, всякі хвостики, кусочки. Потім пішла в діло лобода, кропива жалка, закришка, берестове листя. З цього всього варили страву, пекли кльоцьки. Цілими днями стовбичили біля ріки з хваткою, щоб впіймати рака чи рибину.

Був ще такий, майже трагічний випадок. Разом з колгоспною чередою, батько пас і

людські корови, за це кожний день виновили люди по півлітри молока. За цим молоком ми по черзі ходили до тата на поле. Одного разу, повертаючись звідти, семирічна менша сестричка Варя на березі впала в глибоку копанку. Насилу вибравшись, вона прийшла додому тремтяча від холоду і страху, вся синя, мокра і... з пляшечкою молока. Напевно, голодна смерть страшніша за іншу. Пізніше ми бігали дивитись те місце і нашому здивуванню не було меж, ми не могли збагнути, як вона могла викаскастись з копанки та ще й з холодною джерельною водою. Чудасія та й годі. Немає сумніву - жадоба жити найсильніша за все.

На велике щастя, вся наша сім'я з шести осіб пережила це страшне горе, правда, були трохі пухлі, особливо батько.

По моєму кутку (Партизанський провулок), де було 20 хат, померло 31 особа. А в деяких сім'ях голод забрав майже всіх:

Стеценко Тихін - 5 осіб
Збавенко Петро - 5 осіб
Збавенко Сергій - 3 осіб
Петренко Лаврін - 5 осіб
Бородій Лук'ян - 4 особи

За свідченнями Шевченка Юхрема Філімоновича, який в той час працював секретарем сільської ради, в Стецівці померло від голоду 820 чоловік.

Нам, хто тяжко переживав оте всенародне лихо, голоду тридцять третього, і сьогодні вмигаються пухлі матері у рваному ганчір'ї, з обв'язаними ганчір'ям ногами, з малими дітьми, в очах яких, крім голоду, нічого - нічого німає. І страшний фольклор, творчість усна народна, того часу пам'ятається: "У тридцять третьому году люд падав на ходу".

О, Боже, скільки людей тоді загинуло. Згадаймо їх, імена, наших односельців, щоб не стерлися вітрила часу з пам'яті села, щоб пам'яталися в поколіннях. І щоб не робили ми трагедії з того, коли часом купуємо причерствний буханець. Хліб усякий добрий. (З фондів Звенигородського краєзнавчого музею "Історія села Стецівки", Бородій Василь Омелянович, написана 1989 року, 1 частина сторінка 205).

Чимало матеріалів про ГОЛОДОМОР вміщено в першій рукописній книзі.

Але коли виникла думка спробувати облікувати жертви голодомору, то при опитуванні людей, появилось ще чимало нового, яке обминути аж ніяк не можна. Правда, ця робота ускладнювалася тим, що більшість очевидців тих тяжких часів минулих, певне частина вибула а села, інші змінили місце проживання в Стецівці. А хто й знає про те горе, то далеко не все збереглося в пам'яті, бо біля 50 років забороняли не тільки розповідати, а й думати про це. Тому в списку можливі деякі неточності (якого віку, ім'я, по-батькові). Все ж переважна більшість облікована вірно. З 830 односельців померлих в голоду, записано 758. На цю клопітливую тяжку роботу в мене пішло більше двох місяців.

(Продовження на 37 стор.)

с. Стецівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

Спілкуючись з свідками того страшно-го року, в мій пам'яті знову й знову випливає картина того всенародного горя. Тому не можу пропустити в розповіді те, що наслухався в час цього гіркого перепису.

ШИНКАРЕНКО Кирило Сидорович 1913 р.

Що пережили, страшно подумати. Таке творилось... Ще й зараз моторошно, коли пригадую, як хоронив сестричку Химу. Померла на моїх очах. Пішов на цвинтар вирикти хоч маленьку яму, бо на більшу сили не було... прийшов за нещасною, а вона лежить голенька - хтось останнє драненьке платтячко стягнув з неї. Довелося закутати в радіожину, якою була застелена лежанка, де вона лежала. Як доніс до ямки, тільки один Господь Бог знав. Бодай нікому, ніколи до такого доживати і таке бачити.

КОВАЛЕНКО Тання Микитівна.

1929 р. нас розкуркулили. Хату, повітку, комору і клуню власті вирішили зруйнувати. Примушували це зробити братів Степана, Павла і Макара Волосенків. Але ті відмовились збиткуватись над багатодітною сім'єю селянина-трудяги. За цей непослух над братами нависла загроза розплати. Уникнули кари ці добрі люди втечею з села. Всі наші господарські будівлі були зруйновані Базилевським Михтодом і його синами Сергієм, Іваном і Каністратом.

За несплату непосильного продподатку батька Коваленка Микиту Тимофійовича разом з Бабушком Харитоном репресували. Наш тато не вернувся. Потім знову, вже який раз, прийшла комісія. Знайшли клучочок у труні, де лежав присмерті мій дід без ноги. Так сім'я залишилась без зернини.

Першою, померла Ганна 1913 року, потім Ліда, Григорії, Прокіп, Параска. Всіх дітей хоронила мати. Пам'ятаю, як ненька несла ті ж діти на цвинтар, а я пленталась за нею. Зустрівшись з якоюсь жінкою, мати поклала покійницю на землю і кинулась вслід за незнайомою для мене людиною. Як потім виявилось, то була Мазира, уповноважена з району, яка вишкрібала в нас останнє. За це мати й хотіла помститися - обірвати її патлаті кучері. Хоч насправді, що могла заподіяти виснажена, убита горем мати цієї цілком здорової і ситій жінці. Яка, до речі, тікала з чималою швидкістю. Похоронивши четверо дітей на цвинтарі, на п'яте вже не було сили. Вона звернулася по допомогу до сільради, щоб прислали похоронну команду. Тоді головою був Бухтало, а заступником Білан Афанасій. Останній схопив маму за коси і з силою жбурнув на землю, прогортавши: "Геть звідси, куркульська морда, і запам'ятай: тільки хто посміє змилюватись над тобою, знайдемо й на нього управу"

ШИНКАРЕНКО Оксана Дермидонівна 1918 р.

Розповіла характерний для того часу випадок. Коли до її прийомних батьків Піковського Сакія Яковича і Оксани Гамро-сївни прийшли брати те, чого вже не було, так вони вирішили відірвати дукач, схований матір'ю в пазусі. Та кинулась тікати. Степанченко кинувся за нею. Наздогнав у снігах, повалив на землю і побив так,

що вона через добу померла від побоїв.

ПІКОВСЬКИЙ Кость Па- насович ще і зараз обу- рюється;

- Нам, одноосібникам, які не бажали вступати в колгосп, наше сільське керівництво (голова сільради Свиногриз, голова колгоспу Харченко, секретар парторганізації Степанченко, всі при наганах) придумало таке покарання: примусили вже літом відкопувати трупи, похоронені в подвір'ях, садках. На дворі жарко, трупи почали розкладатися, сморід страшенний. І все це страхотливе місиво ми вантажили на підводи і відвозили на цвинтар. Не можу збагнути й понині, до якої страшної підлості можуть дійти, здавалося б, зовсім нормальні люди. Це їх сталінський час такими виховував.

Ще про одну сваволю властей того часу роз- повідає Бевз Михайло Гнатович.

- Мій дід Зубрицький Сидір Петрович 1876 року народження, працював на залізниці. Якось в лютому 33-го ввечері зайшов до нас, щоб на світанку погасити ліхтарі на залізниці, які він засвітив звечора. Вночі до хати вдерлися Бухтало, Свиногриз і ще один звенигородський. Як його звати забувся, а що той був у шкірянці з наганом, добре пам'ятаю. Тут же, в хаті, наганом вдарив по голові, дід впав. Його виволокли в сніни і продовжили катування. Потім застрелили і повезли в село. Ми спочатку не знали, де його діли. Баба їздила в Звенигородку, але там відповіли, що в тюрму такий не поступає.

Пізніше Спилливий Івтух Сафронівч розповідав, що коли на світанку підійшов до тину, то побачив, що діда, який лежав на підмостку біля лавки, що була біля Захарченка Сергія Гуровича, вкинули на сани і куди повезли, він не знає. Ходили чутки, ніби він вбитий, або помер від побоїв.

Дід мав сім'ю з шести душ. В господарстві з тягла був кінь і віл.

Люди вмирили з голоду й на роботі. Так, Пересунько Мамон Ульянович вночі сторожував на колгоспному господарстві. А рано знайшли мертвого. Йому було більше сімдесяти років. Так і не діждав дід своєї пайочки.

ФАДЕЄВА Лукія Іванівна 1922 р.

- На цій вулиці померло більше 50 жителів. Майже всі захороні в подвір'ях, городах, садках. Виключення становлять двоє дітей Бевз Федори Потапівни (Люба і Коля), які поховані на цвинтарі. І це було так. Федора у фартуху принесла мертву Любу, а в цей час нагодовив мій брат Мошенець Свирид Іванович, який був виконавцем у сільраді.

- Куме, - звернулася Федора, - віднесіть дитя на цвинтар, бо я не можу.

Так само був похований і Коля. На цій вулиці з сім'ї Кабанника Зінька Охтимонівч, що налічувала 12 душ, померли всі: жінка його Варка, господар, діти: Яків, Федір, Ілько, Іван, Михайло, Степан, Софія, Ганна, Надія, Микола. А скільки

вимерло сімей повністю на селі? Бодай ніколи не буде такого горя.

КОХАН Ольга Лаврівівна 1921 року.

- Повторно наклали продподаток. Виконати не було можливості. 1932 року батька Кохана Лавріна Терентійовича репресували і вислали на Урал в Красновершеські табори. Звідти він не повернувся. Тоді ж був репресований і Гребінник Кирило Данилович.

Комісія прийшла знову. Знайти не було чого. Тоді Дубина Левко, не вірячи своїм очам, почав копати яму під ліжком. Вкопав до пояса і покинув, бо нічого на знайшов. Перейшов довбати під штандарми. Переконавшись, що й там пусто, компанія пішла, залишивши дві ями в хаті. Щоб йому і на тому світі під грудьми копало.

ЗАДОРЖНА Параска Макарівна 1920 року.

Хіба можна без сліз і обурення слухати розповідь цієї жінки.

- Мій батько, Задорожний Макар Михайлович після революції займав таку посаду, як голова сільради, тільки всієї волості. Сім'я налічувала 11 чоловік. Найманої сили в нас не було. З того шматка землі, що ми мали, ледве вистачало прохарчувати сім'ю. При Радянській владі поділили ще.

В кінці 1932 року, пам'ятаю, більше десяти чоловік приходили шукати зерно. Вже в який раз перекопавши все, так нічого й не знайшли. Переконавшись, що дійсно немає чого здерти, ця банда придумала дикий засіб глумлення над сім'єю. Роздягнули бідного батька, вибачте, догола, поставили до стіни, а грішним тілом на хату. Нас же, дітей і матір, примушували дивитись на нещасного тата. А це колись був величезний сором і гріх. Таке дике знущання було гірше смерті. Воно не забудеться і на тому світі. Батько інколи міркував: "При НЕПі ото була Радянська влада, а зараз це сталінська, варварська влада". Всі господарчі будівлі були зруйновані. Залишились серед поля.

Ми були-приречені на голодну і холодну смерть. Після голодовки із сім'ї залишилась я і мама. Померли: батько і брати і сестри Лука, Ганна, Микола, Марія, Оляна, Антоніна, Олена, Віра. Всього дев'ять осіб.

Параска Макарівна заодно розповіла про подібну трагедію сім'ї Мошенця Терешка, яка жила проти їх, на другому боці вулиці. Обидві хати були крайні від Юрківки. З шести членів сім'ї залишилось лише один, який втік в Чернігівську, чи Сумську область. Він зійшов на якійсь станції серед лісу. Це був березень 1933р. Блукаючи серед дерев, він натрапив на купу гною. Вибився з сил і заночував на гноярці, зігрітий теплими парами. Чоловік вивіз перегній рано, побачив сплячого, пухлого юнака. Господар лісової ділянки змилювався і забрав сімнадцятирічного хлопця додому. Гість потроху відходив, поправлявся, виростав, став вродливим парубком. Цьому сприяла особлива увага, ніжне ставлення дочки лісника. Так вони непомітно покохалися і Іван став зятем свого рятівника.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Тарасівка

Кармазин Никифір Данилович - 1905р.н.**Кармазин Оксана Юхимівна - 1903р.н.****В сім'ї одна дочка****Кармазин Ганна****Никифоровна - 1926р.н.****Про голодомор****в с.Тарасівка**

Жили у Ново-Українці, мати і батько робили у колгоспі, мати ходила на ланку, на буряки, батько також працював, але у 1932 році він заболів, не хватало їсти, мати принесла бурячки, напече у лежанці, начистить і йому дає, а мала Ганна із печі дивиться і з'їла лущайочки, їли лободу, акацію, із лободи млинці перетирали. Мати получала невеличкий пай, кусочок хліба принесе, і мала Ганна старалась, щоб на довше осталося, щіпала по крихотці, а шкуринку смоктала. У 1933 році вони переї-

хали у Тарасівку до баби і тітки, два дяді у Ганни померли з голоду. Мати як могла так і старалась спасти батька але він помер.

Лихопій Дмитро**Олексійович - 1897р.н.****Лихопій Ганна****Костівна - 1896р.н.**

У 1932 році померло трое дітей від голоду, четверта дівчинка Лихопій Варвара 1927р.н. вижила, їли теж лободу, листки вишні, акацію. Батьки працювали у колгоспі на трудовні і дитину брали з собою, так як могли вкрати і з'їсти.

Харченко Микола**Маркович - 1906р.н.****Харченко Параска - 1903р.н.**

Було четверо дітей - Харченко Євдокія Миколаївна - 1924р.н., Харченко Петро Миколайович - 1926р.н., Харченко Володимир Миколайович - 1927р.н., Харченко Га-

лина Миколаївна - 1930р.н.

Влада ходила забирала все на світі, щоб і крупинки ніде не залишилось. Вони, яке зерно було заховали у діжку і закопали під горою у городі в перетиці. Щоб спастись від голодної смерті, виїхали у Кривий Ріг у шахти, працював у шахті брат Прокіп Харченко Параски, устроїв і їх, там давали пайки і таким чином вони спаслись самі і спасли дітей. Коли приїхали у Тарасівку, навесні посадили город, відкопали цю діжку, трохи було що їсти.

Люди їм трохи знесли у кого що було. Малий Володимир бігав, пішов на город і наївся кропу, чуть не помер, відкачали. Тоді Параска наковиряла дрібненької, молоденької картоплі, вона ще була менша як куряче яйце, зварила і дала йому поїсти.

Зібрали спогади І.Невмитий, В.Невмитий.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Чижівка

**Розповідає Лисяна
Наталія Іванівна - 1929р.н.**

Весь час проживаю від дня народження в селі. В 1951-1955 рр. навчалася у Київському культурноосвітньому технікумі. В ті часи паспортів ні в кого не було. Людей в селі проживало дуже багато. В кожній сім'ї не менше 5 чоловік а то й більше.

Колективізація почалася з 1929 року. Мої батьки вступили в колгосп в 1931 році. Здали: пару коней, реманент, 4 десятини поля.

Про розкуркулення нічого не говорили. Хто першим головою колгоспу був, не пам'ятаю. Пам'ятаю: Лисяний Микита Минович, Вдовиченко Пилип Іванович, Яковенко Іван Мусійович. З селян потребували великі податки: 40кг м'яса, 120 яєць, 200 літрів молока, а за город в 0,60 гектари потрібно було платити гроші. Відразу після війни 1941-45рр. ще потрібно було платити мало-сімейний податок в розмірі 15крб.

Заготпункту в селі не було. Зерно з колгоспу возили в Водяники. Там його грузили в вагони вузькоколійної дороги і везли на станцію "Звенигородка". Возила зерно "безтарка", так називався такий великий ящик, який уміщав у себе тонну або півтори тонни зерна. Цей ящик везли воли або корови. Їхали з ними люди і мішком розгужали зерно. Робота коло збирання зерна була дуже тяжка, все робилося вручну. Косили косами і серпами. Врожаї були дуже малі.

Люди жили дуже бідно. Десь в 1937-38рр. були такі сім'ї, що виїжджали з села. З наших сусідів поїхали Сторчак Савка, Кривенко Сергій, Колісник Роман і ще деякі сім'ї.

1932-33 роки мало пам'ятаю. Пам'ятаю, що дуже багато було дощів і хліб, який вродив, погнив. Пам'ятаю такий епізод: ми йшли з ясел, нас було дві дівчатки. Була велика вода, мама нас переносила. Я не хотіла, щоб вона несла мене, а Ганю оставляла, і не хотіла, щоб ме-

не оставляла. Я дуже плакала. А коли мама її понесла, а мене залишила, я з'їла свій хліб, який мені дали в яслях.

В 1932 році з колгоспу посилали "грабарів" на роботу в Запоріжжя городити "Дніпрогес". 30 коней, 30 грабарок, 30 чоловік, в тому числі і поїхав мій тато Нагірний Іван Дементійович і там працював до 1937 року. Мати лишилася в селі з 3 дітьми. В 1933 році помер хлопчик Петя і дід. Тоді тато приїхав і нас забрав. Там голоду не було.

В селі людей вимерло дуже багато, залишилося дуже багато пустих дворів.

Дуже гарно пам'ятаю 1947 рік, це був також голод, але менший, як у 1933 році. Це був посушливий рік. Нічого не вродило. Люди ходили попід хати, просили що небудь поїсти. Ходили на роботу в села Лисянського району: Босівка, Жаб'янка. Їздили в Західну Україну, там міняли хліб за одяг, якісь коштовності.

**Зібрала спогади завідувача
БФ с.Чижівка Данильченко О.С.**

с.Хлипнівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Розповідає Музиченко
Ірина Карпівна,
1924 р.н.**

Люди жили тоді бідно. Так як в селян не було паспортів, то втекти з села в місто не було можливості. Але сходити в місто Звенигородка, яка розташована поряд з Хлипнівкою, можна було. Саме це і врятувало хлип'ян. Люди, які від імені держави забирали в селян харчі, були безжальними.

Весною 1933-го року держава дала колгоспу для посівів зерно злаків. Коли пшениця колосилася пізніше, діти йшли і збирали колоски потай від влади. Звичайно їх нагонили з поля, але так можна було роздобути якісь харчі.

Також люди збирали бруньки з дерев і мололи їх, потім жарили млинці з них.

В одних людей в сусідньому селі була донька, маленька дівчинка, в якої були великі сережки. Якось дівчинка зникла і її не могли ніде знайти. А на базарі в Звенигородці в ті часи продавали холодці. Коли люди з Хлипнівки йшли по базарі, вони побачили в одній

тарілці з холодцем кусочок вуха з великою сережкою.

У сусідньому селі Майданівці коли побудували залізницю, почали ходити потяги. Коли потяг йшов через село, батьки часто закидали у вагони своїх дітей. Таким чином вдавалося вивести дітей з села. Там десь в Києві чи іншому місті діти просили милостиню, але залишались живими. Деякі водії потягів навіть притормозували, коли їхали через село, щоб батьки встигли позакидати туди своїх дітей, а інші водії навпаки зупиняли потяг за селом і вигонили з вагонів дітей.

Той час дуже змінив людей. Пізніше після голодомору, коли харчів вже вистачало, люди всеодно після того як поїдять, стирали з столу крихти з хліба і обов'язково їх з'їдали.

**Розповідає Липтінський
Іван Макарович,
1925 р.н.**

Мені було тоді вісім років. В селян позабирали всі харчі. Їсти не було чого. Але с.Хлипнівка розташована біля м.Звенигородка. Хлип'ян врятувало те, що вони во-

зили в Звенигородку продавати дрова. Тому голод в селі був ледь відчутний. На базарі в Звенигородці тоді переважали не товарно-грошові відносини, а натуральний обмін товарами. Так, дрова обмінювали на їжу.

Староста села був добрим дядьком і він не видавав селян владі, коли вони навесні 1933-го року в лісі почали сіяти кукурудзу і пшеницю.

Коли я разом зі своїм товаришем, однолітком з села, грався біля дороги, то нас обох забрали в лікарню. Там, на мою думку, нас намагалися вбити. Ми бачили, як іншим дітям давали якесь снодійне. А ті діти з нашого села, після лікарні додому вже не поверталися. Нам з товаришем вдалося звідти втекти.

Біля села в той час будувалась залізниця і люди наймалися туди на роботу за їжу, якої давали дуже мало.

Ті роки зробили людей жорстокими, одні люди зламувалися морально і здавалися, інші навпаки озлоблювалися. Відчай міг штовхнути людей на будь-які вчинки.

с.Хлипнівка

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Розповідає Парасковія
Леонтіївна Пономаренко-Шевченко - 1918р.н.**

Сім'я складалася з 6 осіб: батько - Шевченко Леонтій Степанович - 1896р.н., мати - Олемпіада Кондратівна - 1894р.н., четверо дітей - Григорій, Наталка, Параска, Катерина.

Події відбувалися в 1932-33рр в с.Шевченковому. Батько працював в колгоспі сів ячмінь, пшеницю. Мати була дома з дітьми. Коли розпочався голод сім'я жила дуже сутожно, дуже бідували. По дворах ходили комісії, які забирали всі продукти. У нас у погребі забрали навіть розсіл з-під огірків. Батько почав шукати роботи, щоб хоч якось прогодувати сім'ю. Роботи не було і вся сім'я виїхала на Кубань. На Кубані батько працював секретарем сільської ради. Мати варила їсти колгоспникам. Старші сестри пішли працювати також у колгосп. У нас було своє господарство, і спочатку ми жили не погано. Потім і на Кубані розпочався

голод. І батьки вирішили вернутись в село Шевченкове хоч знали, що їдуть на голодну смерть.

Коли приїхали в село хата була зруйнована. Нас взяла до себе тітка Явдоха, щоб не вмерти з голоду їли варені буряки. Мати пішла працювати на буряки, батько ходив найматися на різні роботи. Одного разу мати прийшла додому а Гриша якому було 4 роки помер. Батько зробив труну і положив маленьке тільце в домовину, при цьому примовляючи: "Я ж тобі хотів купити баяна, я ж тобі хотів купити баяна". Катя, якій було 5 років просила хліба, потім вона пішла до сусідки просити хліба і коли вона її дала кусочок вона відразу померла, даже не вкуштувавши його. У матері залишилася остання хустка вона попросила, щоб батько пішов у Звенигородку і обміняв її на якісь харчі. Батько не зумів обміняти хустку на харчі, тільки взяв десь бутилку горілки і приніс додому. Мати тоді була вже дуже слаба, випила трохи горілки і їй полегшало. Потім вона вирішила піти до лі-

карні, але насилу до неї дійшла. А там її не хотіли приймати. І вона їм сказала, якщо ви не хочете мене приймати, то я тут і помру, бо сили вертатися додому в мене вже немає. Завдяки тому, що матір взяли до лікарні, вона і вижила.

Наталка, якій було 15 років, наймитувала в сусідки. Одного разу вона вилізла на черешню, бо хотіла поїсти ягід, але упала і убилося. Поховавши дочку, батько вирішив їхати на заробітки. Він написав тільки одного листа і пропав безвістки. Ми з матір'ю залишилися удвох. Дуже бідували, але вижили. Згодом купили собі хатину за 25крб. Потім я вийшла заміж, народила 3-х дітей - дві дочки й син. Одна з дочок співала в Черкаському народному хорі, друга, овдовівши приїхала, до мене в село.

Я працювала спочатку ланковою, потім завфермою. За свої кошти в 60-тих роках побудувала дитячий садочок, де й стала першою завідувачкою. Згодом в хаті відкрила музей.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Чемериське

Спогади про голодомор 1932-33рр. стареньку, зігнуту від тяжкої праці і старості бабусю Ганну Антонівну повернули в ті страшні і трагічні роки.

Народилася в селі Чемериське 1925 року, на той час їй виповнилося 7 років. Сім'я була велика, шестеро дітей - три брати і три сестри. Найстарший брат

Іпполіт (1911р.н.) і Андрій (1914р.н.) щоб бодай як вижити, покинули батьківський дім, пішли шукати шматка хліба. Їх доля занесла аж у Білорусію, там вони наймалися до людей пасти худобу, так вони і вижили. А менші діти залишились дома біля батьків. Сушили листя з липи, терли, десь мати дістала пригорщу борошна, добавляла і пекла млинці. Діти обривали листя з вишні, скручували в трубочку і жували. А навесні діставали з землі мерзлу картоплю, готували з неї оладки.

Маленькою, семирічною дівчинкою вона бачила, як грабар звозив на цвинтар людей, які померли від голоду.

Але якби не корова, яку вдалося сховати від активістів, які за вказівкою згори на той час у людей усе позабирали, то, мабуть, розповідає бабуся Ганна, їхня сім'я не вижила.

На закінчення своєї розповіді Ганна Антонівна Лісовенко помолилася Богу, попросила в нього, щоб такого страхіття не повторилося ніколи.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Чиживка

Розповідає Лисяна Наталія Іванівна - 1929р.н.

Весь час проживаю від дня народження в селі. В 1951-1955 рр. навчалася у Київському культурноосвітньому технікумі. В ті часи паспортів ні в кого не було. Людей в селі проживало дуже багато. В кожній сім'ї не менше 5 чоловік а то й більше.

Колективізація почалася з 1929 року. Мої батьки вступили в колгосп в 1931 році. Здали: пару коней, реманент, 4 десятини поля.

Про розкуркулення нічого не говорили. Хто першим головою колгоспу був не пам'ятаю. Пам'ятаю: Лисяний Микита Минович, Вдовиченко Пилип Іванович, Яковенко Іван Мусійович. З селян потребували великі податки: 40кг м'яса, 120 яєць, 200 літрів молока, а за город в 0,60 гектари потрібно було платити гроші. Відразу після війни 1941-45рр. ще потрібно було платити мало-сімейний податок в розмірі 15крб.

Заготпункту в селі не було. Зерно з колгоспу возили в Водяники. Там його грузили в вагони вузькоколіїної дороги і везли на станцію "Звенигородка". Возила зерно "безтарка" - так називався такий великий ящик, який уміщав у себе тонну або півтори тонни зерна. Цей ящик везли воли або корови. Їхали з ними люди і мішком розгружали зерно. Робота коло збирання зерна була дуже тяжка, все робилося вручну. Косили косами і серпами. Врожаї були дуже малі.

Люди жили дуже бідно. Десь в 1937-38рр. були такі сім'ї, що виїзджали з села. З наших сусідів поїхали Сторчак Савка, Кривенко Сергій, Колісник Роман і ще деякі сім'ї.

1932-33 роки мало пам'ятаю. Пам'ятаю, що дуже багато було дощів і хліб, який вродив, погнів. Пам'ятаю такий епізод: ми йшли з ясел, нас було дві дівчатки. Була велика вода, мама нас переносила. Я не хотіла, щоб вона несла мене, а Ганю оставляла, і не хотіла, щоб мене оставляла. Я дуже пла-

кала. А коли мама її понесла, а мене залишила, я з'їла свій хліб, який мені дали в яслях.

В 1932 році з колгоспу посилали "грабарів" на роботу в Запоріжжя городити "Дніпрогес". 30 коней, 30 грабарок, 30 чоловік, в тому числі і поїхав мій тато Нагірний Іван Дементійович і там працював до 1937 року. Мати лишилася в селі з 3 дітьми. В 1933 році помер хлопчик Петя і дід. Тоді тато приїхав і нас забрав. Там голоду не було.

В селі людей вимерло дуже багато, залишилося дуже багато пустих дворів.

Дуже гарно пам'ятаю 1947 рік, це був також голод, але менший, як у 1933 році. Це був посушливий рік. Нічого не вродило. Люди ходили попід хати, просили що небудь поїсти. Ходили на роботу в села Лисянського району: Босівка, Жаб'янка. Їздили в Західну Україну, там міняли хліб за одяг, якісь коштовності.

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

с.Чичиркозівка

Розповідає Розкажчикова Марія Іларіонівна, 1924 р.н.

Вона розповідає, що все почалося з колективізації. Організовували колгоспи, у людей забирали все: пшеницю, крупи, картоплю, цибулю, корови, коні, кваснину з діжками. Забирали одяг, кожухи. Люди залишались без нічого в пустих хатах, а ко-го виганяли навіть з хатів, були просто на вулиці з дітьми. В деяких людей були зроблені в стінах схованки: такі пічурки і прикриті самотканними ковриками і там знаходили і забирали. Оде-

жу, якщо не викупиш, то віддавали на торг і там продавали. У людей позабирали городи, яких не було чим засіяти. Як розказує баба Марія, людям не було чого їсти, каже, що їхня мати рвала бур'ян - щиріцю і варила таку похльобку, а ще просяну полову запарювали кип'ятком, пекли у печі буряк, терли, перемішували і пекли такі млинці. Сушили цвіт акації, мололи і також пекли млинці. Якщо бачать, що здохла коняка, її обрізали і теж з'їдали. Одна жінка навіть поїла своїх дітей - дочку і сина, познаходили тільки їхні голови, її потім забрали у тюрму.

Розповідає Половинко Марфа Луківна, 1923 р.н.

Їхня сім'я вижила тільки тому, що в них залишилась корова. В них було трішки картоплі, яку її батьки зуміли заховати, закопали в землю і звідти брали, щоб ніхто не бачив, годували свою сім'ю. Дуже багато людей померло від голоду і хвороб. Їх звозили на возі на кладовище. Там була викопана яма і всіх скидали туди. Одні були мертві, а другі ще трішки дихали, їх теж кидали до ями, бо казали, що вони все одно помруть. А зимою позамерзало багато, бо не було чим топтити.

с.Юркове

СПОГАДИ ПРО ГОЛОДОМОР

**Миргородська Якилина
Минівна - 18.06.1917р.**

Якилина Минівна говорить, що на перших порах не дуже відчувала, що таке голод. Бо була в сім'ї однією дитиною. Батьки піклувались про неї одну. Були у них жорна, де вони могли здерти пшениці. Їм пощастило, що у них не все забрали, але як вже нічого не залишилось, то всього було. Корівку у них теж забрали. Приходилося по всякому. Копали коріння лопуха, сушили, а потім варили із нього борщ, коріння нагадувало смак картоплі. Збирали трохи на полі кукурудзу, молили в жорнах, сушили цвіт акації, липи.

Пригадує Якилина Минівна, як її сестру двоюрідну трохи не з'їли в Тарасівці. У їхньому селі такого не було, а от у Тарасівці такі випадки були. Завітала якось її сестра до сусіда, запитати, чи не бачили матір, а він став заманювати, що і те дам, і се, вже був і за ворот піджака схватив, але вона вирвалась і втекла. Говорить, що пізніше, хто їв людей, а в селі знали, хто займається цим, збирали усіх і розстріляли.

Не пам'ятає Якилина Минівна, як звати сусідку, що жила поряд із ними. Але вона померла від голоду. Мало у селі було випадків, що помирали голодною смертю. Це хіба що поодинокі випадки, а більшість людей виживали. Тоді теж були хороші люди, які старались застерегти людей наперед поки ще не робився обшук обійстя. Люди ховали хто що мав і подальше від "Червоної мітли".

Ільченко Валентина Іванівна - 4.01.1922р.

У сім'ї Ільченків було 7 осіб. Батько, мати і 5 дітей. Валентина Іванівна хоч і була ще мала, тільки 10 років, а пам'ятає ті часи. Їли листя лопухів і липи, сушили його, м'яли і пекли млинці. Залишилось у них було 2 відра пшениці, батько закопав його під піччям, але знайшли і забрали люди, яких в селі називали "Червона мітла". Забрали і корову-годувальницю. Залишилось маленьке телятко і те прийшли забрали. Рідну неньку за жменю віки посадили до в'язниці на півроку, відбудувала вона "кару" у Полтавській області.

Тяжко було батькові із 5 малими дітьми. Сам ледве із голоду не помер, вже й ноги пухли. Але працював у колгоспі і йому виділяли пайок, так потроху мішали листя із висівкою, пекли млинці - ось так і вижили.

Тих людей, що самовільно викрадали худобу в селі, водили по селу, начепивши на шию шкіру корови чи теляти.

Ковтун Параска Іванівна - 1925р.н., проживає по вул.Садовій,7 (це колишня частина с.Юрківка, куток Ливонівки)

Страшного гріха, мабуть, світ і не знав - змучена голодом дитина вмирає посеред повних колосків пшениці.

Були випадки божевільня матерів перед смертю.

Люди втрачали людську подобу. Мали місце випадки людодійства і труподійства.

Лисенко Наталка Петрівна - 1921р.н., проживає по вул.Шевченка, 61

Будучи 11-12 річною дівчинкою пам'ятає, що в 1932-1933рр. смерть від голоду була повсякденним явищем, трупи можна було бачити скрізь. Їх періодично возами звозили на цвинтар.

В наспіх підготовлені великі ями трупи скидали, ледь присипавши землею. Інколи було видно руки або ноги. Ніяких поминок не робили, не було чим поминати. Хрестів не ставили. У цвинтарі книги не записували - не було сил і права. Державна влада намагалась приховати і знищити правду про голодомор. Це Наталя Петрівна зрозуміла пізніше.

Люди їли собак, котів, жаб, пуголовків. Їшло в їжу листя липи, вареної кропиви, квіти акації, конюшини. Варили виробы з шкіри(пояси), невчинену шкіру-сирець, кору дерев.

Поширилась дизентерія, посилюючи страждання голодних: де сів, там і падав.

Було в селі й людодійство (куток Гризлове).

Наталя Петрівна була свідком загибелі від голоду сім'ї Бабченка Федора та його дружини Катерини з дітьми. Сім'я Наталі Петрівни складалась з 8 осіб. Троє дітей померли з голоду. Потім батько конем став працювати на розбудові шахти і це допомогло пережити голодовку.

Єдиною мрією дівчинки Наталі в той час було вкусити хліба повний рот і жувати його, відчувачи блаженний смак Божого дару. Вона й зараз боляче сприймає недбале поводження з хлібом.

Тараненко Тетяна Кирилівна - 1924р.н., проживає по вул.Шевченка,165.

Сім'я моїх батьків складалась з 10 осіб. На той час коло батьків залишилося 3 дітей. Батько помер від голоду у 1933р. Мати працювала в колгоспі і одержувала там "затирушку". За наклепом матір засудили на 2 роки примусової праці на шахті і все забрали з хати.

Пам'ятаю, як влітку 1933р. не встигали звозити тіла померлих з голоду людей і в них заводились черви. Щоб вижити, люди їли все. З сушеного листя липи їли лип'яники, коли була полова, робили полов'яники, з лущиння картоплі пекли драники.

Мати розповідала, що урожай 1932р. був непоганий. На трудодні видали аванс зерновими, а весною 1933р. поступило розпорядження здати все одержане зерно.

Активісти по 4-5 осіб (Бабченко Яким, Іван, Микола, Попович Самійло, Любченко Володимир) з залізними штирями щоденно шукали і забирали все, що було заховано в господарстві. Починався страшний голод. Смертність серед дорослих і дітей зростала ще й через отруєння, бо люди поїдали насіння отруєних буряків.

Процес державних хлібозаготівель супроводжувався грабежами й насильством. Так взимку 1933р. активісти вигнали з хати на

мороз Бабченка Григорія, його дружину Палажку і 5 дітей, бо хата їх була добротною, як на той час.

Пізніше Тетяна Кирилівна працювала в медичній установі. Тоді вона осягнула, що робить голод з людиною. Він спотворював людей до невпізнання. В окремих людей, особливо у жінок, роздувались животи, набрякало тіло. Інші були худими, схожими на скелети. У пухлої людини шкіра набувала темного, землистого відтінку і зморщувалась. Людина помітно старішає, навіть діти і немовлята мали вигляд стариків. Очі їх стають величезними, банькатими і нерухомими. Шкіра тріскається і з'являються гнійні болячки. Прискорюється дихання і серцебиття. Зіниці очей розширюються, втрачається рухова сила. Організм з'їдає сам себе. Починається голодний понос. Настає небезпечний стан - найменше фізичне напруження може привести до зупинки серця. Часто це й відбувалось на ходу. З'являлась загальна слабкість організму. В такому напівсвідомому стані голодуючий може протягти десь тиждень.

Далі Тетяна Кирилівна згадує, як сім'я її чоловіка, рятуючись від голоду, тікала в Росію, але звірячі закони батька-Сталіна забороняли приймати біженців з України. Їх знімали з поїздів, перехоплювали на дорогах і повертали назад, в обійми смерті.

Частими були випадки страшної смерті людей в той час, коли дозрівали зернові, влітку 1933р. Сусідка намолола трохи борошна на жорнах і спекла хліб. Коли виймала його з печі, зайшов батько, схопив хлібця і миттєво з'їв його. Це була остання насолода від запаху й смаку хліба за останні роки життя. Умер в тяжких муках від завороту кишків.

Свідчення Шевчука Анатолія Тригоровича

Мій батько, Шевчук Григорій Климович, 1899 року народження, працював з 1930 по 1960 рік старшим майстром колійної справи на дистанції Тальне-Поташ Південно-західної залізниці, що проходить біля села. Він часто згадував, як у 1932-1933рр. на ручній дрезині доводилось збирати трупи померлих з голоду дітей і дорослих, що лежали вздовж колії між станціями Стецівка-Звенигородка.

Свідчення Мірошніченка Петра Пилиповича

Взимку 1932р. в клуні Мірошніченка Петра Пилиповича складали померлих людей, коли не було кому везти їх на кладовище. Голодні й здичавілі собаки, яких ще не з'їли люди, виїдали мерзлі нутрощі трупів. В ці страшні голодні 1932-33рр. у селах було людодійство і навіть труподійство, бо голодна людина губить здоровий глузд і батьківські почуття.

Люди мерли навіть тоді, коли вже дозрів хліб, бо в країні діяв "закон п'яти колосків" - від 7 серпня 1932р. (так його звали люди). Цей закон діяв досить довго і жорстоко: людину, що зібрала жменю колосків навіть на скошеному полі, судили на довгі роки тюремного ув'язнення, не зважаючи на сімейні обставини.

ПАМ'ЯТІ

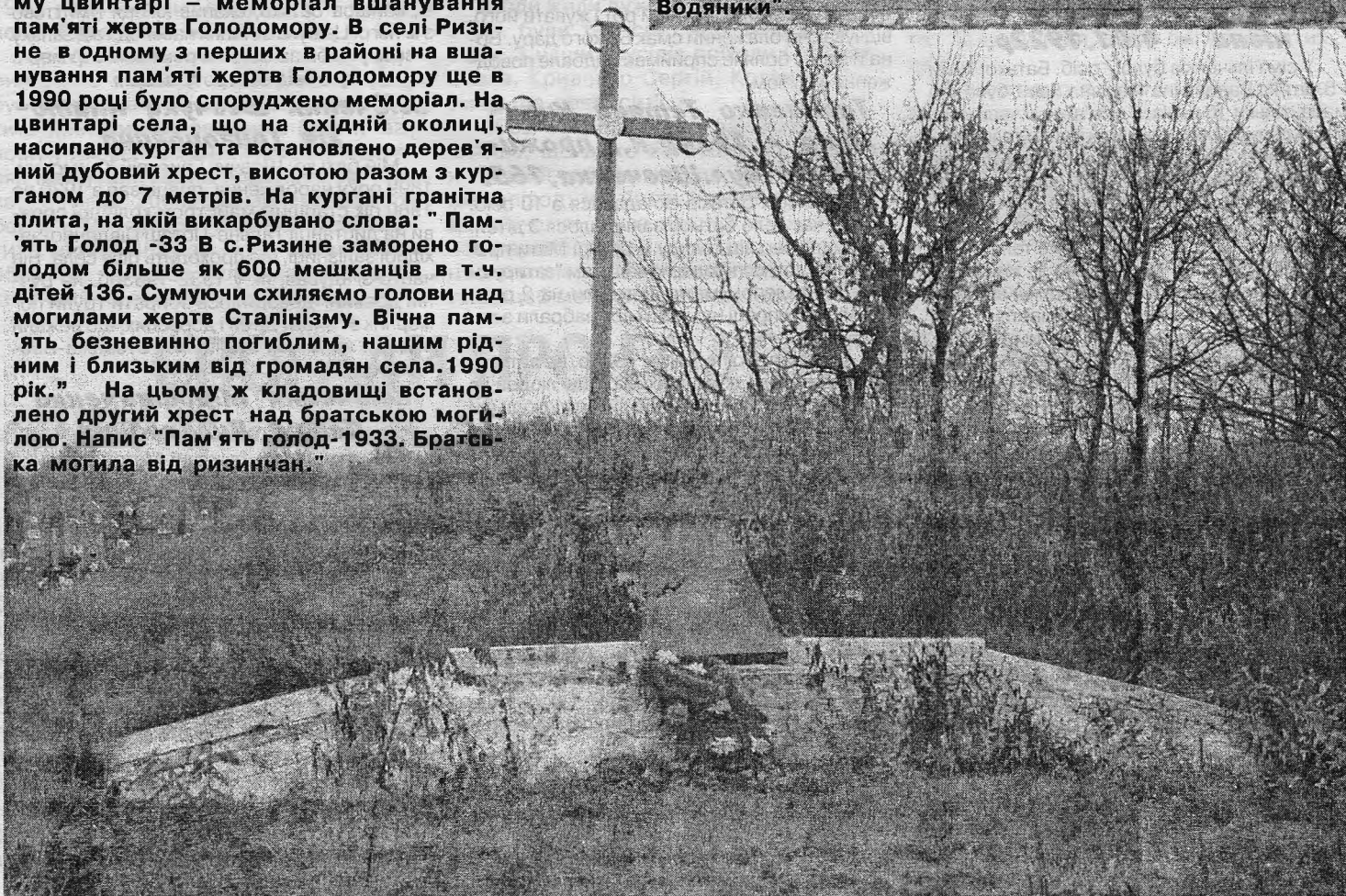
с.РИЗИНЕ

На східній околиці села, на місцевому цвинтарі – меморіал вшанування пам'яті жертв Голодомору. В селі Ризине в одному з перших в районі на вшанування пам'яті жертв Голодомору ще в 1990 році було споруджено меморіал. На цвинтарі села, що на східній околиці, насипано курган та встановлено дерев'яний дубовий хрест, висотою разом з курганом до 7 метрів. На кургані гранітна плита, на якій викарбувано слова: "Пам'ять Голод -33 В с.Ризине заморено голодом більше як 600 мешканців в т.ч. дітей 136. Сумуючи схиляємо голови над могилами жертв Сталінізму. Вічна пам'ять безневинно погиблим, нашим рідним і близьким від громадян села.1990 рік." На цьому ж кладовищі встановлено другий хрест над братською могилою. Напис "Пам'ять голод-1933. Братська могила від ризинчан."

с. ВОДЯНИКИ

Меморіал на кладовищі. Гранітні східці ведуть до гранітного хреста. Напис : "Царство небесне і земна пам'ять померлим з голоду у 1932 - 1933 р.р. Односельці. Водяники".

НЕВІННО УБІЄННИХ

с. РИЖАНІВКА

На північній околиці села обіч дороги, що веде від траси "Звенигородка - Буки - Жашків" (напроти дільничної лікарні) насипано курган. Встановлено дерев'яний хрест, біля нього білий янгол скорботи. На гранітній плиті напис: "Жертвам голодомору 1932 - 1933 р.р. Від жителів села Рижанівки."

с. ЧЕМЕРИСЬКЕ

На південній околиці села біля входу на місцевий цвинтар меморіальна стела (з цегли) напис: "1933 Землякам, жертвам голодомору від односельчан. 1992."

с. ОЗІРНА

Меморіал на цвинтарі "Жителям села, які загинули під час голодомору 1932 - 1933 р. Від рідних, близьких і односельчан 1990 р."

№39

**ЛИСТ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО ДІЛЬНИЧНОГО ПРОКУРОРА ПРО ФАКТИ ЛЮДОЇДСТВА
В с. ТАРАСІВКА ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСТІ***Не раніше 11 липня 1932 р.*

В останніх числах червня ц. р. у громадянки с. Тарасівки Звенигородського району П. зник невідомо куди син, 11 років. Розшук хлопчика, прийнятий з боку матері, результатів не дав, про що вона 3 липня на полі під час обробітку цукрового буряку заявила голові сільради. Останній провів розшук у гр. Х., 19 років, парубка, члена колгоспу, бідняка, судимого на 5 місяців примусової праці за крадіжку колгоспного зерна, батько якого помер років 9 тому, а мати недавно.

В льоху Х. було знайдено декілька людських черепів, які розкладаються, з них один з довгою косою та рештки кісток. В коморі знайдено петлю, скривавлену сокиру, різний одяг та ночви (коритце) з густим слідом крові.

Під час обшуку Х. дома не було, але увечері його міліцією затримано під час спроби втекти з села.

Одержавши означені відомості, я вкупі з міліцією та агентом ДПУ виїхав на місце, причому на попередньому допиті Х. останній розповів наступне:

Місяць тому до нього прийшли до хати, де він жив з сестрою Оленою, 9 років, його два односельчани С., 29 років, одружений, бідняк, член колгоспу, на роботу ходив рідко, та Д., 29 років, одружений, бідняк, на роботу ходив рідко, та під загрозою забити Х. примусили його дати згоду забити його сестру Олену.

На другий день Д. та С. прийшли до хати Х., схопили сонну Олену (сестру) і затягли її в комору при хаті, де і зарізали ножом, зняли кожу, мозок та печінку зварили там же в глечики, поїли наварене, давали їсти Х., але він їсти з сестри відмовився, кожу, кишки та череп викинули в погріб, а м'ясо понесли з собою.

Після цього С. наказав Х. заманити до себе ще якусь дівчину. Наказ Х. виконав і наприкінці червня 1932 року, будучи на полі, сказав дівчині Любці, 11 років, аби та зайшла до нього в хату і посиділа з його сестрою Оленою (що була вже зарізана). І коли одного вечора дівчина Любка зайшла в хату Х., то гр. С. та Д. затягли Любку до комори та зарізали ту по приміру Олени. З Люби гр. Х. куштував печінку, одержав шматок ноги. Де діли Д. та С. м'ясо з Любки, те Х. не знає.

Гр. Х. мав кролі, щоб заманити гр. П., 11 років, Х. пообіцяв йому подарити кроля, та коли хлопчик Іван зайшов в хату Х., то на хлопчика накинули петлю і затягли в комору, де й зарізали. Але за браком солі м'ясо пролежало в хаті гр. Х. 1 добу й стало розкладатись, тому м'ясо до вжитку стало непридатне, та С. та Д. взяли це м'ясо та загребли його в погребі. Під час скоєння злочину С. та Д. випивали горілку. За те, що Х. буде мовчати про утворений ними злочин, вони обіцяли Х. купити чоботи та костюм. При обшуку у хаті С., знайдено ключицю недолітка, ребро та кістки.

На очних ставках Д. та С. злочин заперечують, всі три вони затримані і тримаються під вартою в Звенигородській міліції, а також й затримана дружина гр. С., яка приймала активну участь в утворенні цих злочинів.

По цій справі слідство проводиться нарслідчим Звенигородського району т. Дудником й по закінченні буде спрямовано до Київської обласної прокуратури. Дільничий прокурор ЦДАГО, ф.1, оп.101, спр. 1 143, арк. 14.

№9

**ЗІ СПОГАДІВ СИДОРЕНКА О.І. (1913 р.н.),
ЖИТЕЛЯ с. ТАРАСІВКА ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ**

У батьків нас було дванадцятьоро. Троє дівчат, решта - хлопці. Я - підмізинний. Робив у колгоспі їздовим. Коли з осені 32-го в селах почали закручувати гайки й забирати хліб, старші хлопці, вчувши недобре, розбіглися - хто на шахти, хто куди. Дома з батьками zostалися ми з Миколою - найменшим. Пограбували раз та другий, навіть буряки забрали... Скоро ми всі попухли. Батько вмер, як сніг почав танути, а мати - коли розцвітала кульбаба. Слідом за ними й Микола. Як за ним приїхали, виволокли на грабарку й мене - розпухлого, напівмертвого. Я все відчував, все розумів, але якось до всього було байдуже... На кладовищі грабарку з кількома задубілими трупами - і мене з ними - перекинули у велику яму й поїхали. Ввечері стало холодно, я прочувався, поволі збагнув, що зі мною, і якось звівся на ноги. Щастя, що очутився зверху, не придавлений мерцями.

Пробував вибратись, але ніяк не міг вилізти з ями. Виборсувався й падав... Почав кричати, але й крикнути не було сили... А тим часом почало смеркати.

І тут, коли я вже втратив будь-яку надію на порятунок - ніби чиясь хода. До ями придибала старенька бабця. Але де їй виволокти з ями мої кості... Вона простягала мені свої сухі руки, та я знав, що і її втягну... Коли повернулась і подибала від ями, я став кричати, благати, щоб щось робила, не кидала мене тут на ніч. Упав у кутку, й знову стало до всього байдуже. Не знаю, скільки часу минуло, але бабця вернулась, приволокла якусь гілляку. По ній з тяжкими зусиллями я видряпався з ями.

- Тепер тобі, соколику, довго рясст топтати...

А я не надіявся пережити навіть завтрашнього дня. Бабця мовчки повела мене до темної скирти, що була недалеко від кладовища. Стала навколішки, прогрібала руками соломі й щось навромацки збирала у жменю. Подала мені. Це був горох, до того ж відволожений, бубнявий. Аж тоді я додивився, що скирта - горохвяна. Я також розгрібав руками мерву. Намацав одну горошину, другу, а далі - більше й більше. Та моя рятівниця суворо заборонила мені більше їсти, бо помру. Вмирати мені вже не хотілось. Знемога й сон валили мене з ніг. Я зарився в соломі й непробудно проспав до полудня наступного дня.

Отак з весни аж до жнив жив я у скирті горохвянки, що стала мені за матір-годувальницю й замінила рідну хату.

А восени, коли трохи оклигав, подався у Кривий Ріг - до хлопців на шахти... Записав Михайло Миколайович Потупейко.

№10**З МАТЕРІАЛІВ І СПОГАДІВ ПРО ГОЛОДОМОР
с. ШЕВЧЕНКОВЕ ЗВЕНИГОРОДСЬКОГО РАЙОНУ, ЗІБРАНИХ к.п.н.
МАРІЄЮ ІВАНІВНОЮ ГУБРІЄНКО**

Похатній аналіз показав, що в селі Шевченкове повністю вимерло сімнадцять сімей - Григорія Пилипенка, Данила Дерев'янка, Оксани Проценко, Івана Левицького, Івана Задорожного, Гапки Тетерук, Гиви Снитка та інших. Найбільше мерли діти.

Померлих троє дітей привезли на возику Василь і Марія Миргородські на кладовище. Викопав батько ямку в коліно, бо більше не мав сили, поклав поруч на правий бік, а мати вкрила дітей травою-пирієм. Посиділи без сліз на прощання і пішли, допомагаючи одне одному добратися до своїх хахи.

Весною, коли почалися польові роботи, працюючим на прополюванні цукрових буряків давали по 200 грам хліба і варену січавицю, яку варили на садибі колишньої економії. Туди і тяглися голодні люди. Йдемо на роботу, а люди лежать по дорозі і обабіч, не можуть дійти. Часто згадую дівчину з села Будище. Довгі русі коси, очі як небо, а ноги пухлі. «Людочки, дайте що, дайте», - просить. Я вирвала буряковий висадок, що ріс коло дороги, і принесла їй. Вона схопила, а вкусити не осилить. Ввечері йдемо з поля, а вона мертва. Закрились голубі очі». (Марфа Ткаченко, 81 рік).

«Нам сьогодні важко це уявити, але люди їли кору дерев, лободу, бруньки, бурякове насіння. Для поховання копали одну яму, куди звозили всіх померлих того дня спеціально виділені люди. Були випадки, коли на кладовище привозили напівживих, щоб не везти завтра. Домовин не робили, замотували в рядна, коли були рідні». (Гапка Кислиця, 80 років).

Зголоднілі люди втрачали батьківські почуття і розсудок, хапалися за останню надію вижити. «У сім'ї Івана Слободяника було п'ятеро дітей. Мати померла в 1930 році. У час голоду за померлого давали по 5 кг пшениці. Напевно, це вирішив використати батько. Він звинуватив сина Михайла (10 років), що той вирвав на городі висадок буряка і з'їв. За це він прив'язав сина на ланцюг і кинув у яму. Я мала корову і діжку огірків і потроху підгодовувала дітей. Прийшла, а Михайла нема. Почала гукати, а він пищить з ями, бо дуже ослаб. Його витягли, а він просить батька, щоб той його не губив. А коли вирвався з рук батька, то хапав бур'ян, кропиву і їв. Та батько зловив його знову і на цей раз посадив у повітку, а на двері повісив замок. Через сім днів Михайло помер. На восьмий день померла Параска (9 років). За померлих дали 10 кг пшениці. Я й досі не можу зрозуміти, чом її не давали живим. Найменша Ганя (7 років) наїлась і на другий день померла». (Свідчить Секліта Гуденко, 100 років).

«У 1933 році я був виконавцем сільради. Іван Пилипенко прийшов пожалітись у сільраду, що хтось вирвав висадки буряків. Від людей доходили чутки, що Настя Степаненко, яка живе поруч з сім'єю Пилипенків, заманює на ночівлю дітей-прохачів, але ніхто не бачив їх опісля. Так було з двома дівчатками з села Верещаки. Ми прийшли з головою сільради Данилом Проценком у хату Степаненків, а там топиться піч. «А в горщику варяться буряки?» - спитав Данило Семенович.

Сам узяв рогача і дістав горщика. Відкрив, а там дитячі ручки. У грубі, що не опалювалась, знайшли п'ять голів. Три з них - своїх дітей». (Свідчить Яків Голуб, 84 роки).

Люди мерли з голоду і тоді, коли вже дозрівав хліб. Діяв закон 7 серпня 1932 року, який в народі називався „Закон про п'ять колосків". Діяв він жорстоко і довго. «Сім років тюрми присудили Ярині Данильченко за торбину колосків, що їх назбирала на полі після жнив. Марія Шолох, мати чотирьох дітей, за 2 кг ячменю відбула два роки в таборах суворого оєжиму. За цим законом були осуджені також Наталка Демченко і Настя Коваленко. Марії Тетерук було 15 років. Коли вона йшла на роботу, мама налила їй молока в четвертушку. Вона молоко випила, а в пляшечку нам'яла пшениці. За це була засуджена і померла в тюрмі». (Ганна Маламуж, 84 роки).

За даними похатнього аналізу, в селі Шевченкове за час голоду померло 318 осіб.

Документи подано за виданням „Голодомор 1932-1933 на Черкащині". Книга пам'яті в документах та спогадах. Черкаси. 2007.

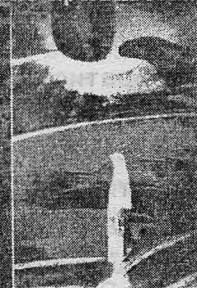

Наша книгарня

Василь ГРИШКО

МОСКВА СЛЮЗАМ НЕ ВІРИТЬ

народовбивство
по-кремлівськи

У книжці вміщено три науково-публіцистичні праці відомого діяча української діаспори у США Василя Гришка. Вони присвячені трагічній темі — штучному голодомору, вчиненому великодержавними російськими шовіністами з Москви у колишній Українській Радянській Соціалістичній Республіці за умов єдиного економічного й культурного простору — так званого СРСР.

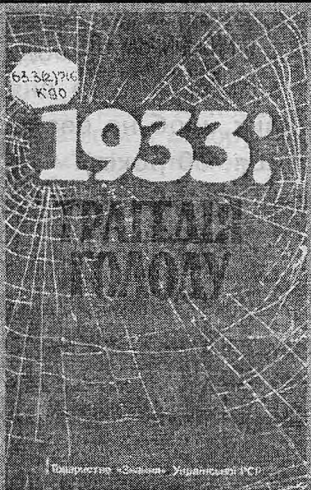
Написані й видрукувані в різний час, але тоді, коли тоталітарний кремлівський режим безсоромно брехав світовій громадськості, приховуючи й заперечуючи факти свого злочину — етноциду, спрямованого проти українського народу, ці правдиві, аргументовані виступи в оборону поневолених українців допомогли зірвати маску з московських лицедіїв.

У переддень сумної дати — 70-річчя штучного голодомору в Україні подаємо ці виступи та публікації не тільки як літературні пам'ятки, а й як нагадування про те, що всім нам, нині сущим, треба бути пильними. Особливо ж перед загрозою політичних спекулянтів і демагогів, які знову закликають нас до «єдиного економічного й культурного простору» з шовіністичною Росією.

Книжку адресовано широкому колу читачів.

У брошурі охарактеризовано здійснювану Сталіним у роки першої п'ятирічки соціально-економічну політику, складовою частиною якої стала суцільна колективізація селянських господарств, поступова деградація сільськогосподарського виробництва під впливом накладеної на колгоспи продрозкладки. Окремо виділено злочинницьку роботу надзвичайної хлібозаготівельної комісії під керівництвом Молотова, яка діяла на Україні в листопаді 1932 — лютому 1933 рр. Зроблено спробу оцінити масштаби голоду і викликаних ним демографічних втрат.

Розраховане на пропагандистський актив і широке коло читачів.

У книзі вміщено свідчення тих, хто пережив одну з найжахливіших трагедій в історії людства — голодомор-геноцид 1932-1933 рр., спрямований на вигублення українського народу.

Спогади, які збиралися понад 10 років, дають змогу побачити дію страхітливого механізму знищення українського селянства, відновити замовчувані досі сторінки історії рідного краю.

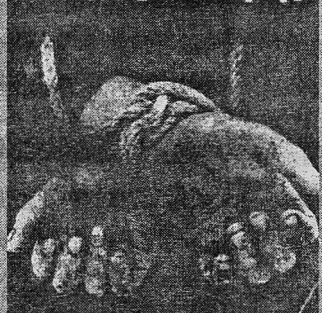
КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ І ГОЛОД НА УКРАЇНІ

1929-1933

У збірнику документів і матеріалів висвітлюються процеси, що відбувалися в українському селі в ході здійснення насильницькими методами суцільної колективізації і призвели до голодомору 1932—1933 рр.

Для істориків, викладачів і студентів вузів, краєзнавців, всіх, хто цікавиться історією народу України.

ГЕНОЦИД!

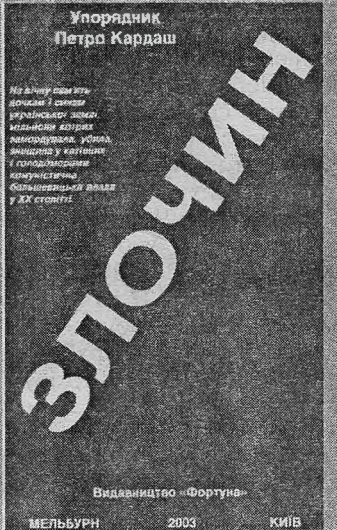
У книзі трагедія голодомору 1932—1933 років висвітлюється як у загальноукраїнському, так і регіональних аспектах. Авторський аналіз органічно доповнюється численними архівними документами, спогадами очевидців страшної трагедії, оригінальними ілюстративними матеріалами.

Для викладачів і студентів вузів, педагогів та учнів старших класів, профтехучилищ, широке коло читачів, усіх, хто виявляє інтерес до історії України.

СМЕРТЮ СМЕРТЬ ПОДОЛАЛИ

ГОЛОДОМОР
В УКРАЇНІ 1932-1933

Шановний читачу! Ти тримаєш у руках незвичайну книгу. Так, незвичайну, бо писана вона не одним автором, а десятками людей, котрі, здебільшого, й не думали ніколи братися за писання спогадів про події, бути учасниками яких випала їм доля. Та пам'ять про жорстокі часи і невимовний біль за втратами спонукав їх, аби вони розповідали, писали, переказували молодшим про нелегку долю свою й усього українства.

Колективізація і голодомор 1929—1933 років — ця чи не найжахливіша соціальна катастрофа нашого століття призвела до більших жертв, ніж перша світова війна. То й була справжня війна радянського режиму проти власного народу, відлуння якої чуємо й дотепер.

«Жнива скорботи» — переконлива спроба відтворити для широкого загалу якомога повнішу картину цієї трагедії. Автор книжки — один із найвідоміших західних дослідників радянської історії Роберт Конквест — написав її тоді, коли не тільки в колишньому СРСР, а й багатьма на Заході не визнавався навіть самий факт голодомору.

РОБЕРТ
КОНКВЕСТ

ЖНИВА
СКОРБОТИ

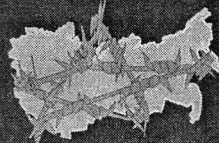
Книжка містить праці одного з найавторитетніших дослідників трагедії, що її пережив народ України на початку 30-х років XX століття. Дмитро Соловей (1888—1966), якому довелося стати емігрантом, починав свої дослідження за умов, коли, здавалося, правда про голодомор ніколи не проб'ється на його рідну землю. І ось тепер його праці повертаються в Україну. Як засвідчує, зокрема, це видання, вони добре перевіряються і підтверджуються документами.

Розрахована на викладачів, студентів, науковців, на всіх, хто цікавиться історією України.

ЗАБУТТЮ НЕ ПІДЛЯГАЄ

ХРОНІКА КОМУНІСТИЧНОЇ
ІНКВІЗИЦІЇ В УКРАЇНІ
1917-1991

NOT TO BE FORGOTTEN

A CHRONICLE OF THE COMMUNIST
INQUISITION IN UKRAINE
1917-1991

ЗАБВЕНІЮ НЕ ПОДЛЕЖИТ

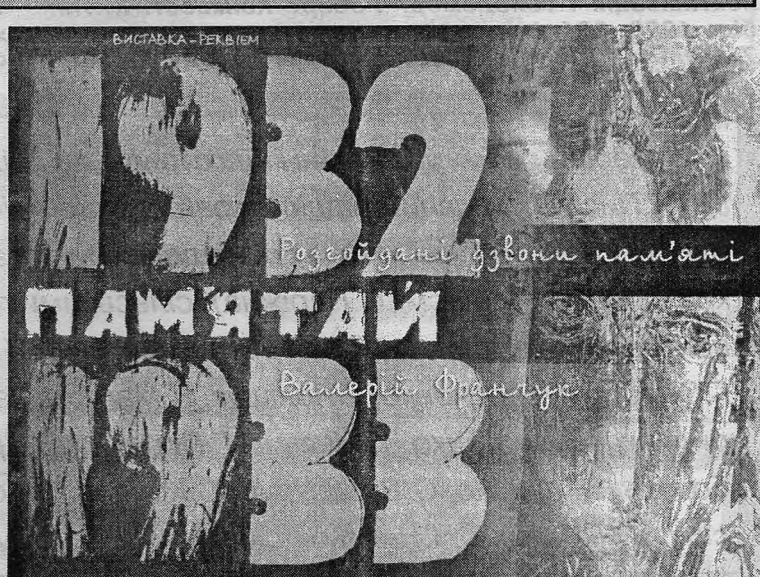
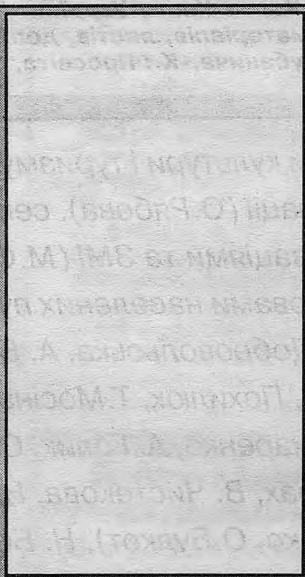
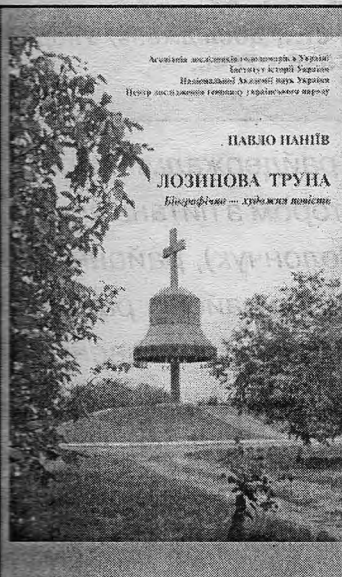
ХРОНІКА КОМУНІСТИЧЕСЬКОЇ
ІНКВІЗИЦІЇ В УКРАЇНІ
1917-1991

Плакатний варіант експозиції "Забуттю не підлягає" — хроніка комуністичних інквізицій виконаний зусиллями і коштом Київської міської ор-

ганізації Всеукраїнського Товариства "Меморіал" та організаціями української діаспори Америки і Канади.

Комплект плакатів і ця книжка-путівник видані у 70-ту річницю голодомору на вшанування пам'яті жертв цієї трагедії в Україні. З метою інформування української та світової громадськості про досі маловідомі сторінки трагічної історії України комуністичного періоду. Представлені матеріали направлені на поборювання історично-політичних міфів, створених тоталітарним режимом, та на розкриття невідомих сторінок історії України.

Ця книжка, як довідник-путівник для екскурсиводів та викладачів, є невід'ємною частиною комплексу плакатів експозиції "Забуттю не підлягає" — хроніка комуністичної інквізиції (54 плакати).

Наша книгарня

Книга є унікальним збірником документів і спогадів очевидців голодомору як однієї з найтрагічніших сторінок в історії Української держави, зокрема Черкащини.

Видання входить в серію науково-документальних книг про голодомор, започатковану з ініціативи Президента України Віктора Ющенка та Українського інституту національної пам'яті.

Книга починається вступною статтею голови Черкаської облдержадміністрації Олександра Чоревка, в якій висвітлено хід втілення в Шевченковому краї Закону України від 28 листопада 2006 року № 376-У «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» та Указу Президента України від 28 березня 2007 за № 250/2007 «Про заходи у зв'язку з 75-ми роковинами Голодомору 1932-1933 років».

У першому розділі вміщено архівні документи з фондів Державного архіву Черкаської області та архіву Управління СБУ в Черкаській області, а також центральних державних архівів України. Частина документів друкується в ксерокопіях.

У наступних розділах опубліковано спогади очевидців і тих, хто пережив страхіття голодомору. Переважна частина з них оприлюднюється вперше.

При підготовці до видання документів збережено їх абсолютну точність, у спогадах очевидців — стиль.

Книга завершується фотопублікаціями про жертви голодомору та заходи по увічненню їх пам'яті.

Оприлюднені документи і спогади очевидців ще і ще раз наголошують на тому, що історична правда, якою б страшною вона не була, завжди залишається Правдою.

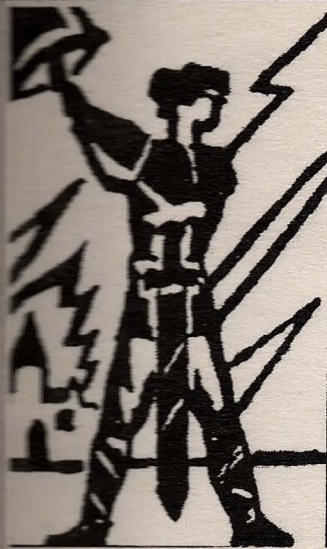
Ця книга - реквієм по невинно закатованих, принижених і затаврованих тоталітарним режимом.

Література

1. Глушаниця, П. Війна без пострілів [Текст]: [спогади про голодомор 1933] / Павло Глушаниця. - К.: КМ Академія, 2004. - 118с.:іл.
2. Голод 1932-1933 років на Україні [Текст]: Очима істориків, мовою документів: [кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг]. - К.: Політвидав України, 1990. - 605с.
3. Голодовка: 1932-1933 роки на Переяславщині [Текст]: Свідчення: [упорядники: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк]. - К.: Нью-Йорк: Вид-во Т. П. Коць, 2000. - 445с.:іл.
4. Гришко, В. Москва сльозам не вірить [Текст]: [штучний голодомор на Україні] / Василь Гришко. - К.: ЮНІВЕРС, 2003. - 246с.
5. Злочин [Текст]: [статті присвячені страшному голодомору 1933р]: /упоряд. Петро Кардаш. - К.: Фортуна. - с. 3-183.:іл.
6. Конквест, Р. Жнива скорботи [Текст]: Радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. - К.: Либідь, 1993. - 384.:іл.
7. Кульчицький, С. 1933: трагедія голоду [Текст] /

- С. В. Кульчицький. - К.: Т-во "Знання" УРСР, 1989. - 48с.
8. Соловей, Д. Сказати правду [Текст]: Три праці про голодомор 1932-1933 років / Дмитро Соловей. - К.: Полтава, 2005. - 300с., 29іл.
9. Смертю смерть подолали [Текст]: Голодомор в Україні 1932-1933 / Авт. колектив: П. П. Панченко, М. М. Вівчарик. - К.: Україна, 2003. - 352с.
10. 33-й: голод [Текст]: Народна Книга-Меморіал / Упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк. - К.: Рад. письменник, 1991. - 584с.
11. Український голокост, 1932-1933 [Текст]: Свідчення тих, хто вжив. В. 3Т. / Упоряд. Ю. Мицик, Л. Іваннікова. - К.: Києво-Могилян. акад., 2005. - т. 1. - 2005. - 296с.
- т. 2. - 2005. - 443с.
- т. 3. - 2006. - 432с.
12. Чорна Книга України: [Текст]: 36 документів, архів. матеріалів, листів, доп., ст., досліджень / Упоряд. Ф. Зубанича. - К.: Просвіта, 1998. - 784с.

Матеріали номера зібрані і підготовлені відділом культури і туризму райдержадміністрації (Н. Писар), архівним відділом райдержадміністрації (О. Рябова), сектором з питань внутрішньої політики, зв'язків з громадськими організаціями та ЗМІ (М. Солончук), районним краєзнавчим музеєм (О. Наріжна), сільськими головами населених пунктів району, районною централізованою бібліотечною системою (Л. Добровольська, А. Бублій, О. Гаркавенко, Г. Сорока, Т. Шевченко, Г. Поліщук, Н. Магуськіна, А. Похилук, Т. Мосінзова, О. Мороз, Т. Гавриленко, В. Костенко, Т. Шевчик, Г. Писанко, П. Крамаренко, А. Голик, О. Федьорченко, Н. Забожко, Н. Гринько, О. Вовкотруб, С. Коваль, Н. Ховрах, В. Чистекова, Н. Радванська, Л. Власюк, В. Яковенко, Н. Накльока, О. Різник, Н. Клименко, О. Булкот), Н. Бойко (зош №2).

*Vires voco,
mortuos plango,
fulgura frango.*

*Живих кличу,
мертвих оплакую,
блискавки ламаю.*

Напис на дзвоні

*Немає людини,
щоб була б як острів,
сама по собі,
Кожна людина —
грудка землі,
часточка суходолу;
І якщо море змие
хоч би скалку материка,
поменшає Європа,
І те саме буде,
якщо змие
мис або оселю
друга твого,
а чи твою власну,
Від смерті кожної людини
малію і я,
бо я єдиний
з усім людством;
Таку ніколи не питай,
до кому б'є дзвін —
він по тобі.*

Джон Донн, англ. поет
кінець 16-початку 17 ст.

Станіслав Лячинський

Ціною смерті фізичної і духовної...

Чурек же ваш та вам не кинем...

Т.Шевченко. "Кавказ"

Двадцять століття явило людству найжахливіші ідеології. Адже можна зрозуміти хана Батия. Завойовував, палив, руйнував, грабував... Але робив це для того, щоб його воїни сито і їли, і пили... А як зрозуміти правителів, які нищили народ своєї держави в ім'я расових чи класових ідеологій. Той фашизм Муссоліні, чи націонал-соціалізм Гітлера, чи інші "-ізми", за якими винаходили теорії про знищення людей для будівництва кращого життя для певної раси чи певного класу.

Ціною смерті фізичної і духовної намагались будувати майбутнє. Як вмирали люди, як ламалась їх свідомість!

Нижний, ліричний поет
Павло Тичина.

1918 рік. Рідний брат Павла Тичини гине під Крутами. Поет пише вірш:

Пам'яті тридцяти

*На Аскольдовій могилі
Поховали їх -
Тридцять мучнів українців
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт! -
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ.*

Пророчими були ці слова. Ось ще один вірш Павла Тичини, про який наведемо уривок зі статті Миколи Жулинського "Голгофа голодної смерті", яка була опублікована в газеті "Урядовий кур'єр" 9 вересня 1993 року:

"Яка фантазмагорична уява може відтворити той аспект біди народної, яка охопила Україну і відкинула її на межі елементарного людського буття! Я довго не знав Тичининих рядків:

*"Загупало в двері прикладом,
заграло, зашкрябало в шибку.
- Ану відчиняй, молодець:
чого це ти криєшся в хаті?
Застукало в серці, різнуло:
ой, горе, це ж гості до мене!
Та чим же я буду вітати -
іще не зварився синочок..."*

Про який: перший: - 1921-1922 рр., другий - 1931-1933 рр. голодомор свідчить поет? Вперше і востаннє він свідчить про голод 1921 року. Про цей голод світ знав, бо ще не встигла опуститись залізна завіса..."

Опустила залізна завіса. Трощила і ламала життя і душі.

1933 рік. 21 листопада в московській газеті "Правда" українською мовою був надрукований вірш Павла Тичини "Партія веде".

*Та нехай собі як знають -
Божеволіють, конають -
Нам своє робить!
Всіх панів до дної ями,
Буржуїв за буржуями
Будем, будем бити!*

Ось вона, трагедія великого поета, який по суті оспівував голокост власного народу!

Не буржуїв, не панів звозили тоді до "дної ями". В братських могилах, а іноді десь в ярах, упокоїлось навіки мільйони українців. Вимирало споконвічне, працелюбне українське село. Не упокоїлись невідспівані душі. Пам'ятає кривавить.

Про страшну шизофренію тогочасної ідеології, роздвоєність свідомості можна говорити багато. Для мене це була розповідь Олексія Максимовича Доденка - секретаря партійної організації Звенигородського сільськогосподарського технікуму, в якому я тоді працював. Мій старший товариш ставився до мене з особливою довірою. І збагнуть, це десь ще на самому початку 70-х років, колишній працівник райкому партії, секретар парторганізації технікуму, викладач наукового колективу, розповідав: "Я тоді ще хлопцем був, та пам'ятаю, як в нашому селі, Неморожі, зранку давали наряд - обіхати підводою село, щоб забрати мертвих". Скільки їх було, комуністів, які щиро вірили, що будують краще життя для народу? Як жили люди з такою роздвоєною свідомістю, яка не могла досягнути всю глибину жахливих подій? Може, так буває, що чим глибша прірва, тим в мороці її важко досягнути всю суть безодні?

Ви прочитали свідчення тих дітей, які дивом лишилися живими. Досі жива пам'ять на Звенигородщині про будівництво вузькоколійки, що вела від Єрок до Почапинець та Бужанки:

*За пампушку та за юшку -
Пустили "кукушку".
А за паляницю -
Збудували залізницю.*

Будували вузькоколійку в ті страшні роки. Хто приходив на будову - одержував миску баланди. Матері йшли тягати рейки, шпали. Бо та мисочка баланди могла врятувати життя дітей, які пухли від голоду...

Так ми жили, так нас вели, так ми будували... І вмирали мовчки, як столочений ордою спориш на битім шляху історії. І відроджувались щовесни, і тяглись до сонця, до неба, до життя, правди і добра. До Бога.

*Хліба нашого насущного дай
нам на кожен день.*

І прости нам наші гріхн...

Видання здійснене за підтримки голови Звенигородської районної державної адміністрації Володимира Миколайовича Попка, голови районної ради Сергія Яковича Пащенко, депутатів Звенигородської районної Ради.

Звенигородка 2008